

Četničke i režimske organizacije u Bjelovarskom kotaru tijekom Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije (s posebnim osvrtom na *Kokinačke žrtve* 1935. godine.)*

ŽELJKO KARAULA

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Banovine Hrvatske 26
HR-43000 Bjelovar

Primljeno/Received: 20. 10. 2010.
Prihvaćeno/Accepted: 10. 12. 2010.

U radu se na temelju arhivske građe, literature i novina prikazuje kako je došlo do osnivanja i djelovanja četničkih udruženja na području grada Bjelovara i Bjelovarskoga kotara od 1925. do 1941. godine. Iako je četnička organizacija službeno zabranjena 1935. godine od Ministarstva unutrašnjih poslova na poticaj Banske uprave Savske banovine, to četničko udruženje nastavlja sa svojim neformalnim radom u Bjelovaru i nakon toga vremena. Četničko se udruženje u Bjelovaru isticalo veličanjem unitarističkog jugoslavenstva i velikosrpske ideologije te je tijekom njegova postojanja u Bjelovaru dolazilo do raznih incidenata, pa i ubojstava, između pripadnika četničkog pokreta i hrvatskog stanovništva u gradu Bjelovaru i okolici.

Ključne riječi: Bjelovar, četnička udruženja, velikosrpska ideologija, incidenti i sukobi

1. Neka pitanja o istraživanju četništva u Hrvatskoj između dva svjetska rata

Stvaranje jugoslavenske državne zajednice 1918. godine, kao prijelomni događaj u povijesti južnoslavenskih naroda, omogućilo je, između ostalog, širenje izvornoga četničkog pokreta izvan granica Kraljevine Srbije prema zapadnim ze-

mljama nove države (BiH, Hrvatskoj i Sloveniji).¹ Širenje četničkih udruženja izravno su podupirale državne strukture beogradskog režima jer su se četnici nalazili u stranačkoj službi vladajućih srpskih stranaka: Narodne radikalne stranke Nikole Pašića i nominalno »jugoslavenske« Jugoslavenske demokratske stranke Svetozara Pribićevića i Ljubomira Davidovića, koja je s vremenom sve više dobivala srpsko obilježje. Budući da su se glavni oponenti režimu koji su se zalagali za federalističko ustrojstvo države, nasuprot centralističkomu, nalazili u »prečanskim krajevima«, poput Hrvatske (pučke/republikanske) seljačke stranke, beogradski je režim službenim i financijskim kanalima podupirao kapilarno širenje četničkih udruženja i u Hrvatskoj, sve u cilju učvršćivanja vlasti s pomoću svojih lojalnih organizacija na tom području. Do jačeg zamaha organiziranja novih pododбора četničkih udruženja

* Ovaj je rad dio znanstvenog projekta »Povijest grada Bjelovara – od njegovih početaka do kraja Domovinskog rata« koji podupiru Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU), Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Bjelovaru i Grad Bjelovar.

¹ Gerilsko ratovanje (hajdučija, četovanje) organiziranije se pojavljuje tijekom Prvoga i Drugoga srpskog ustanka 1804. i 1815. godine. Četnici (ili komiti) pojavljuju se u Makedoniji krajem 19. stoljeća te u Balkanskim ratovima i Prvome svjetskom ratu. Po svom opsegu poznati su upadi regularne srpske vojske i četnika u istočne dijelove Austro-Ugarske (Bosna i Hercegovina) 1914. godine. Do 1918. četnik je član srpske vojno-političke organizacije osnovane 1902. godine za borbu protiv Turske i za udio Kraljevine Srbije u raspodjeli balkanskih teritorija. Vidi: Anić, Vladimir, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb, 1991., str. 79; Šehić, Zijad, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2007., str. 90 – 98. O ulozi četnika u vrijeme Balkanskih ratova i prije vidi u: Šehić, Nusret, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941) – politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Sarajevo, 1971., str. 13 – 39; Đekić, Đorđe, *Počeci Srpskog četništva – organizacija četničkog pokreta u Kneževini Srbiji*

u 19. veku, Slobodna knjiga, Beograd, 2000.; Pešić, Miodrag D., *Stari četnici*, Novi pogledi, Kragujevac, 2000.; Životić, Aleksandar, *Srpski gerilski odredi na prostoru Stare Srbije 1911. – 1912.*, zbornik *Gerila na Balkanu*, Beograd, 2007., str. 119 – 136.

u Hrvatskoj došlo je za vrijeme rojalističke intervencije (šestosiječanjske diktature).²

To širenje četničkih udruženja po hrvatskim zemljama od polovine dvadesetih godina dvadesetog stoljeća do sloma Kraljevine Jugoslavije u travanjskom ratu 1941. godine relativno je slabo istraženo u historiografiji. Na problem istraživanja četničke ideologije, četničke misli i četničke političke prakse u Hrvatskoj ukazivao je još u drugoj polovini 80-ih godina 20. stoljeća Ljubo Boban, koji je naglasio da je »četnička politička praksa u Hrvatskoj između dva svjetska rata bila mnogo izraženija, mnogo intenzivnija, mnogo dublja nego što se to obično iz literature vidi.«³ Boban je sugerirao da se sustavnije počinje istraživati predratna geneza četničkog pokreta u Hrvatskoj jer je to »pitanje zapostavljeno, a trebalo bi mu mnogo šire i mnogo konkretnije prići.«⁴ Prema drugom izvoru četnička se udruženja, i pored mnogih nastojanja, nisu razvila u masovne organizacije Srba u Hrvatskoj iako su osnivane po cijeloj zemlji, u većem broju u Lici, sjevernoj Dalmaciji i na Kordunu. Zbog nedostatka tradicije i utjecaja Pribićevićeve Samostalne demokratske stranke (SDS) kao dijela Seljačko-demokratske koalicije (SDK) koja se zalagala za slogu Hrvata i Srba, ona nisu »uspjela da se učvrste i stvore ozbiljnija uporišta.«⁵

Osim arhivskih fondova trebalo bi pristupiti i analizi raznih listova i novina četničke provenijencije koje su izlazile u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju. Posebno su zanimljivi listovi *Student* i *Nova štampa* i njihova propaganda, s pomoću kojih je četnički pokret pokušavao prodrijeti među

studente na Zagrebačkom sveučilištu.⁶ Na području Primorske banovine izlazio je četnički list *Domovina* kao novine Pododbora Udruženja četnika u Splitu. Sve su to izvori kojima bi se jasnije rasvijetlila uloga i značaj četničkih udruženja u Hrvatskoj, dometi njihova utjecaja i propagande te mogli donijeti konkretniji sudovi o njihovoj vezi i kontinuitetu s ratnim četništvom.

U dosadašnjoj historiografiji o četničkim udruženjima i njihovoj djelatnosti u gradu Bjelovaru i Bjelovarskom kotaru između dva svjetska rata u razdoblju Kraljevine SHS (od 1929. Kraljevine Jugoslavije) nije se pisalo, osim kojega fragmentarnog dijela ili spomena.⁷ O četnicima i njihovim udruženjima u Bjelovaru i okolici objavljen je tek jedan dokument, s djelomičnim podacima o osnivanju, vodstvu i radu njihovih organizacija, te nekoliko važnih podataka u radu Zdravka Dizdara kao uvod u temu (*Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.*).⁸

U ovom radu dajem na osnovi izvorne arhivske i druge građe te literature i novina neke osnovne podatke o radu i djelovanju četničkih udruženja u gradu Bjelovaru i okolici u razdoblju između dva svjetska rata.⁹ Svakako da ova tema

2 Prema jednom izvješću podbana Savske banovine iz 1936. navodi se da se na području Banovine nalazi 114 četničkih pododbora.

3 Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije – Oko pitanja geneze četničkog pokreta u Hrvatskoj*, knjiga 2., Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1989., str. 239. Boban je naglasio da postoji znatno više dokumenata nego što se to smatralo, za istraživanje četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva svjetska rata. Posebno u arhivima Savske banovine, dok je građa Primorske banovine uništena za vrijeme rata te bi rekonstrukcija četničkog organiziranja na tom području bila znatno složenija. Boban zapravo želi ukazati na potrebu istraživanja da li je postojao određeni kontinuitet između predratnog četništva s ratnim, i »to ne samo u smislu organizacijskog, strukturalnog kontinuiteta, nego jednog drugog kontinuiteta, kontinuiteta u tradiciji, u mentalitetu, u psihologiji, u idejnoj orijentaciji«.

4 Isto, str. 239.

5 Stanisavljević, Đuro, *Nastanak i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj (1941-1942)*, Istorija XX veka, Institut društvenih nauka, IV, Beograd, 1962., str. 5.

6 Vidi u: Jelić-Butić, Fikreta, *Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata (1934. – 1936.)*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 21., Zagreb, 1988., str. 148. List *Student* izlazio je 1932. i 1933. pod uredništvom Teodora Verićaka u Zagrebu, dok je *Nova štampa* izlazila 1934., također u Zagrebu pod uredništvom Mirka Skrbića.

7 Hrvatski državni arhiv u Bjelovaru (dalje HRDABJ) posjeduje spis Vegligić, Savo, *Svjedočanstvo o zločinima okupatorskih i kvistlinških vlasti nad stanovništvom općine Bjelovar 1941 – 1945.*, 1970. (suradnici Nada Gajić, Branko Milošak, Zvonimir Belavić), rukopis, str. 4 – 8; Lebović, Stjepan, *Dr. Ivša Lebović i HSS u bjelovarskom kraju*, Bjelovarsko-bilogorska županija [etc.], Bjelovar, 2007., str. 45 – 47; Tesla, Lazo – Jurlina, Branko, *Što to radite, o ljudi! Pokolj u Gudovcu 1941.*, Općinski odbor SUBNOR-a Bjelovar, Bjelovar, 1980., str. 88. Vidi i zanimljiv blog o četnicima i događajima u Bjelovaru u to vrijeme, www.drazen-pavlic.blogger.hr/post/drazen-pavlic-tone-i-dio/573120.aspx, pristup ostvaren 10. listopada 2009.

8 Dizdar, Zdravko, *Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.*, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., str. 584 – 585.

9 U literaturi o četničkim organizacijama na bjelovarskom području u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije nitko nije pisao. U posljednjoj se monografiji o Bjelovaru autora Stjepana Blažekovića iz 1985. godine četnička udruženja u Bjelovaru ne spominju. O njima nema ništa ni u izdanjima *Bjelovarskog zbornika (1989. – 2009.)*. Jedini radovi koji spominju četničku organizaciju u Bjelovaru između dva svjetska rata, jesu: Jelić-Butić, Fikreta, *Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata (1934. – 1936.)*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 21., Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – FF press, Zagreb, 1988., str. 145 – 232, gdje je objavljen jedan dokument. To je: *Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova o raspuštanju četničkog udruženja u Bjelovaru od 27. rujna 1935. godine*. U istom radu daju se i osnovni podatci i o četničkim udruženjima iz okolice Bjelovara, Grubišnog Polja i Đurđevca iz 1936. godine. Drugi

zaslužuje i daljnje iscrpno historiografsko istraživanje da bi se mogao dati konačan povijesni sud o četničkim udruženjima u bjelovarskom kraju. Na kraju rada nalaze se kao prilozi dokumenti različitih provenijencija koji se odnose na najteži četnički incident u bjelovarskom kraju: Kokinačke žrtve, ubojstvo dvojice hrvatskih seljaka u selu Kokincu 15. rujna 1935.¹⁰

je rad: Dizdar, Zdravko, *Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.*, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., str. 581 – 609, u kojemu autor u uvodnom dijelu daje neke važne osnovne podatke o razvoju četničkih udruženja u Bjelovaru. Ovdje treba spomenuti i druge radove ovoga autora koji se dosada najviše bavio poviješću razvoja četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva svjetska rata i znatno pridonio njegovu povijesnom razumijevanju: Dizdar, Zdravko, *Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije*, *Scrinia slavonica*, 2, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2002., str. 75 – 116; Dizdar, Zdravko, *Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.)*, *Scrinia slavonica*, 4, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2004., str. 212 – 287; Dizdar, Zdravko, *Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.)*, prvi dio, *Scrinia slavonica*, 5, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., Dizdar, Zdravko, *Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.)*, drugi dio, *Scrinia slavonica*, 6, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006. Dizdar, Zdravko, *Politička kretanja kod Srba istočnog dijela Hercegovine s osvrtom na četnički pokret (1918. – 1941.)*, *Stolačko kulturno proljeće, godišnjak za povijest i kulturu*, IV., Matica hrvatska – ogranak Stolac, Stolac, 2006., str. 85 – 145. Pogledati i uvodni dio dviju autorovih knjiga (jedna sa suautorom) o četnicima u Drugome svjetskom ratu: Dizdar, Zdravko – Sobolevski, Mihael, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 1999.; Dizdar, Zdravko, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2002. Pogledati knjige koje također govore o četnicima, njihovoj organizaciji i programu: Šehić, Nusret, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918. – 1941.) – Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, ANUBiH, Sarajevo, 1971., Šehić, Nusret, *Djelatnost Udruženja četnika sarajevskog pododбора od 1933. do 1937. godine s posebnim osvrtom na nacionalnu i socijalnu strukturu njegovih članova, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI/1964., Sarajevo, 1966., str. 144 – 172; Jelić-Butić, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941. – 1945.*, Globus, Zagreb, 1986.; Tomašević, Jozo, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941. – 1945.*, prev. Nikica Petrak, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1979. (Naslov izvornika: *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945. The Chetniks*, Stanford University Press, 1975.) i bibliografiju. Prema Tomaševiću, zahvaljujući djelovanju od 1903. do 1912. u Makedoniji te u borbama u Balkanskim ratovima 1912. – 1913. i u Prvome svjetskom ratu, četnici su se pri stvaranju nove jugoslavenske države pojavili kao jedna od vodećih srpskih patriotskih grupacija.

10 1. Memorandum Kraljevske uprave Savske banovine od 11. XII. 1934. u vezi s postupanjem prema četničkim organizacijama, 2. Pismo bana Savske banovine od 16. IX. 1935. predsjedniku vlade Milanu Stojadinoviću gdje se izlaže »pristrana« kronologija događaja u Kokincu, 3. Izvješće inspektora Ive Mgorovića iz Zagreba upravi Savske banovine o provedenoj istrazi oko »Kokinačkih žrtava« i četničkog pododбора Bjelovar, 4. Odlomak iz opširnog pisma četničkog udruženja pododбора Bjelovar od 15. X. 1935. ministru unutarnjih poslova Antonu Korošcu, 5. Odluka Predstojništva gradske policije Bjelovar o raspuštaju četničkog pododбора u Bjelovaru od 2. XI. 1935.

2. Osnivanje četničkih udruženja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

Godine 1919. osnovano je u Beogradu Udruženje četnika kao staleška organizacija koja je okupljala preživjele četnike iz Balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata, pod patronatom Jugoslavenske demokratske stranke (JDS). Imalo je zadatak da njeguje četničku borbenu tradiciju, skrbi se o obiteljima poginulih i četnicima invalidima. Međutim je vrlo brzo organizacija pod rukom režima ušla na političku pozornicu, a jedan je od ciljeva bila »borba protiv svih neprijatelja postojećega državnog i političkog sustava«. Pravila Udruženja četnika za slobodu i čast Otadžbine odobrilo je Ministarstvo unutarnjih poslova 16. prosinca 1922., a u njima je stajalo da se osim »starih četnika« u organizaciju mogu primati i »novi četnici« koji prihvaćaju ideologiju integralnog jugoslavenstva.¹¹ Postojalo je nekoliko vrsta članova: redoviti (veterani), utemeljivači, podupirući i počasni. Prema nekim podacima iz banske je Hrvatske u vojsci Kraljevine Srbije za vrijeme Balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata bilo oko 7000 dragovoljaca, među kojima su bili i četnici. Kao protutežu Jugoslavenskoj demokratskoj stranci (JDS) i Svetozaru Pribićeviću i kao rezultat cijepanja i borbe za vlast u srpskome stranačkom spektru Narodna radikalna stranka (NRS) Nikole Pašića (uz suglasnost kralja Aleksandra) osniva dva udruženja četnika pod svojim utjecajem, izdvajanjem iz dotadašnjega jedinstvenog četničkog udruženja: Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu i Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«, koji se u srpnju 1925. radi prevladavanja sukoba spajaju u Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić« za Kralja i Otadžbinu. Predsjednik tog udruženja bio je Puniša Račić, budući atentator na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. lipnja 1928. Ova nova društva agresivnije su formulirala velikosrpske zahtjeve i pokazala povišenu spremnost da se prihvate terorističkih metoda u obračunu s protivnicima režima.

Dakle, od političkih stranaka glavni promicatelji i osnivači četničkih organizacija bile

¹¹ *Pravila Udruženja četnika*, Beograd, 1922.

su Narodna radikalna stranka i Jugoslavenska demokratska stranka, koje su uglavnom bile na vlasti kao glavni oslonci režima. U početku je svaka od tih stranaka imala svoje četničko udruženje, a od 1929. nastavilo je djelovati jedinstveno Udruženje četnika za slobodu i čast Otadžbine, na čelu s predsjednicima, četničkim vojvodama Ilijom Trifunovićem Birčaninom, koji je bio na čelu do 1932., i Kostom Milovanovićem Pećancem koji ga je naslijedio. Nakon privremenog ukidanja 1929. na početku šestosiječanjske diktature, kada se ukidaju političke organizacije »s vjerskim ili plemenskim karakterom«, rad je Udruženja četnika za čast i slobodu Otadžbine zbog osobnog zalaganja predsjednika jugoslavenske vlade generala Petra Živkovića obnovljen 1930. godine pod ideologijom integralnog jugoslavenstva.¹²

Četnička su udruženja bila poluvojne organizacije, centralistički ustrojene, s vojničkom stegom, u kojima je članstvo uglavnom bilo srpske narodnosti, polagalo je prisegu, nosilo odoru sa šubarom i na njoj kokardu ili mrtvačku glavu te je uglavnom bilo naoružano. Oružje je četnicima ponekada dolazilo iz vojnih skladišta, i to po naredbi Ministarstva vojske i mornarice.¹³ Njihovi su članovi nastupali u javnosti uvijek u poluvojnim porecima. Svako je udruženje imalo svoju zastavu posvećenu u pravoslavnoj crkvi, a sastojala se od crnog polja s bijelom mrtvačkom glavom i natpisom *Za slobodu i čast otadžbine*. Na znački udruženja nalazio se bijeli dvoglavi orao s mrtvačkom glavom i dvjema prekrštenim kostima u kandžama. Mrtvačka je glava označavala spre-

mnost polaganja i vlastitog života za ideologiju u koju su vjerovali.¹⁴

Povjesničar Branko Petranović piše da su udruženja četnika i druge nacionalističke (srpske i »unitarno jugoslavenske«) organizacije bili pomoćna, poluvojna snaga režima i njegova prisilnog aparata (vojske, žandarmerije, policije) za razračunavanje s političkim protivnicima velikosrpske, odnosno integralne jugoslavenske ideologije. Četnici su služili za borbu protiv makedonskih komita, protiv radnika štrajkaša pod utjecajem komunista, predstavnika hrvatskih i slovenskih federalističkih stranaka te za razbijanje političkih zborova svojih protivnika uoči izbora. Prema Bobanu su se četnička udruženja i njihovi članovi često nasilnički ponašali, miješali u poslove koji su bili izvan njihove mjerodavnosti, a ponašanje četnika u Hrvatskoj stvaralo je »osjećaj uznemirenosti, provokacije, zastrašivanja, posebno za ošttravanja međunacionalnih odnosa«.¹⁵ Osnovno programsko načelo četničke organizacije bilo je zalaganje za ideju »jugoslavenskog nacionalizma« jer »mi patrioti četnici ne priznajemo nikakva sporazumijevanja i nikakva plemenska pitanja«.¹⁶ Na tom je pitanju došlo 1923. godine i do sporazuma Udruženja četnika za slobodu i čast Otadžbine i Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA) o borbi protiv zajedničkih neprijatelja, plemenskih separatizama, komunista i klerikalca.¹⁷

Četnici su zapravo, iako inzistirajući na politici jugoslavenskog integralizma, najveći dio Kraljevine Jugoslavije, pa tako i najveći dio Hrvatske, uključujući i Bjelovarski kotar, »poistovjećivali sa srpskim etničkim područjem, zalažući se za ustrojstvo Velike Srbije, gledajući u Jugo-

12 Nakon uvođenja šestosiječanjske diktature izgubljeno je prijašnje »pravo« članova četničkih udruženja na nošenje oružja, djelatnim časnicima i dočasnicima vojske Kraljevine Jugoslavije zabranjeno je da se učlanjuju, odbijen je i prijedlog Zemaljskoga četničkoga kongresa iz 1933. o konkretnoj suradnji s Ministarstvom vojske i mornarice, mada je bio donesen u vrijeme vrhunca zategnutosti u odnosima Jugoslavije i Italije. No veze nisu nikada bile prekinute, s vremenom su i ojačale. Ministarstvo vojske i mornarice donijelo je 8. svibnja 1940. odluku o formiranju zasebne Četničke komande sa šest četničkih odreda. Te su postrojbe bile namijenjene za izvođenje gerilskih i diverzantskih akcija. Nakon intervencije potpredsjednika vlade Vlatka Mačeka ta je komanda preimenovana u Jurišnu komandu, a njene postrojbe u jurišne postrojbe. 1. travnja 1941. bio je vraćen naziv Četnička komanda. Ovdje treba napomenuti da četničke postrojbe u okviru vojske Kraljevine Jugoslavije nisu bile popunjavanje članovima četničkih udruženja. Usp. Životić, Aleksandar, *Jurišne (četničke) jedinice Vojske Kraljevine Jugoslavije 1940-1941, Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 – 2., Vojno-istorijski institut vojske SCG, Beograd 2003., str. 44 – 65.

13 JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941. – 1945.*, str. 192. (Dokument 25.)

14 Dubravica, Branko, *Neke specifičnosti četničkog pokreta u Benkovačkom kraju tijekom drugog svjetskog rata, Benkovački ljetopis*, 3, Matica hrvatska – Ogranak Zadar – Povjereništvo Benkovac, Zadar, 1994., str. 42., JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941. – 1945.*, 148., Šehić, Nusret, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918. – 1941.) – Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, ANUBiH, Sarajevo, 1971., str. 55 – 63.

15 Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije – Oko pitanja geneze četničkog pokreta u Hrvatskoj*, knjiga 2., Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1989., str. 240.

16 *Otađbina iznad svega, Glas srpskih četnika*, I, 3, Osijek, 1. XI. 1924.

17 *Orjuna i četnici zajednički u borbi, Pobjeda*, 1, br. 18, Split, 8. IV. 1923. Sporazum su potpisali dr. Mirko Korolija u ime Direktorijuma ORJUNE i vojvoda Dobroslav Jevđević u ime Udruženja četnika. Usp. *Orjuna, Pobjeda*, 1, br. 8, Split, 1. III. 1924.

slaviji samo fazu njenog stvaranja«. ¹⁸ Režim je u četničkim organizacijama vidio jedno od sredstava za borbu protiv sve vidljivijega protucentralističkog i protubeogradskog raspoloženja oporbenih strana. Četnici su vjerno »čuvali državni poredak« i pomagali režimu u borbi protiv separatističkih i drugih snaga koje su bile usmjerene protiv vladajućeg režima. Četnička udruženja, vezujući se za vladavinu velikosrpskih krugova i njihovo održavanje, bila su nosioci »solunaštva« – mita o žrtvovanju srpskog naroda za slobodu, političke i društvene pojave koja se izražavala u slavljenju bivših ratnika, a iza koje je stvarno stajala »jagma za društvenim privilegijama i materijalnim koristima«. ¹⁹ Članstvo nesrba u četničkim organizacijama bilo je vrlo rijetko te se ograničavalo na karijeriste u službeničkom aparatu i oportuniste iz drugih struka.

Reorganizacija četničkih udruženja godine 1922. omogućila je da u svoje redove, uz stare, do 1918. aktivne četnike, primaju i nove četnike. To je stvorilo mogućnost stvaranja četničkih udruženja i na hrvatskom području (od 1929. Savske i Primorske banovine), posebice u krajevima nastanjenima srpskim stanovništvom gdje nije bilo starih četnika. ²⁰ Četnička udruženja počela su se formirati u Hrvatskoj već u prvim poslijeratnim godinama, ali bez većeg opsega. Njihov je broj najviše narastao nakon uvođenja šestosiječanjske dikataure, a posebno nakon ubojstva kralja Aleksandra. Ta se činjenica brzo odrazila i na području grada Bjelovara,

gdje je prvi Pododbor Udruženja srpskih četnika »Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu« kao dio Udruženja četnika Osječkog okruga (oblasti), osnovan krajem 1925. godine.

3. Politička situacija u Bjelovaru i bjelovarskom kraju i Hrvatskoj u prvim godinama Kraljevine SHS (1918. – 1925.)

Nakon »burnih dana« previranja u Bjelovaru tijekom listopada 1918., na kraju Prvoga svjetskog rata, kada se u grčevima rađala južnoslavenska država, ²¹ grad je Bjelovar u novoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u početku zadržao mjesto upravnog sjedišta Bjelovarsko-križevačke županije do nove reorganizacije zemlje 1922. – 1924. godine. *Vidovdanskim ustavom* godine 1921., a na temelju *Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi* (1922.) Kraljevina SHS podijeljena je na 33 oblasti (dalje okruga). Okruzi su bili (1924. – 1929.) najviši upravni organi nakon ministarstava Kraljevine SHS i njihovih ispostava. Nakon ukidanja županija Bjelovar je do 1924. godine izgubio sve županijske uprave te je od županijskog središta spao na razinu grada i kotara. Sve je to pridonijelo osiromašenju grada jer su ga napustili činovnici i njihove obitelji, a i velik se broj trgovaca i obrtnika odselio. U novoj reorganizaciji države Bjelovar je pripao velikom Osječkom okrugu. ²²

Prema prvom popisu stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. godine grad je Bjelovar sjedište Bjelovarsko-križevačke županije koja je brojala 330 994 stanovnika. U županiji su gradovi, osim Bjelovara, bili samo Križevci i Koprivnica. Bjelovarsko-križevačka županija dijelila se na 8 kotara (Bjelovar, Garešnica, Grubišno

¹⁸ Dizdar, Zdravko, *Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije*, *Scrinia slavonica*, 2, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2002., str. 78.

¹⁹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918.-1978.*, I. knjiga, Nolit, Beograd, 1981., str. 90.

²⁰ Svi podatci o četničkim udruženjima i njihovim ciljevima između dvaju svjetskih ratova preuzeti su iz djela: Dizdar, Zdravko - Sobolevski, Mihael, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. - 1945.*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 1999.; Dizdar, Zdravko, *Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije*, *Scrinia slavonica*, 2, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2002.; Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918.-1978.*, I. knjiga, Nolit, Beograd, 1981.; Jelić-Butić, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941. - 1945.*, Globus, Zagreb, 1986.; Džaja, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918. - 1991.) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo - Zagreb, 2004., str. 45 - 47. Za literaturu na engleskom jeziku vidi: Milazzo, Matteo J., *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1975.; TREW, Simon, *Britain, Mihailović, and the Chetniks, 1941-42*, Basingstoke, UK: Macmillan; New York: St. Martin's Press in association with King's College, London, 1998.

²¹ Karaula, Željko, *30 dana što su potresli Bjelovar – Odbor Narodnog vijeća Bjelovara tokom studenog 1918. godine*, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 19., Varaždin, 2008., str. 251 – 274.

²² Uredbom o podjeli zemlje na upravne okruge od 26. travnja 1922. te istodobno donesenim *Zakonom o sreskoj i oblasnoj samoupravi* na osnovi čl. 95. Vidovdanskog ustava Kraljevina SHS podijeljena je na 33 oblasti. Jedan od okruga bio je i Osječki okrug u Osijeku, koji je teritorijalno obuhvaćao dotadašnju Virovitičku, Požešku i dio Bjelovarsko-križevačke županije. Prostirala se na području koje je obuhvaćalo gradove Osijek, Brod na Savi (Slavonski Brod), Viroviticu, Koprivnicu, Bjelovar, Slavonsku Požegu te kotare (srezove): Bjelovar, Brod na Savi (Slavonski Brod), Daruvar, Donji Miholjac, Đakovo, Đurđevac, Garešnica, Grubišno Polje, Koprivnica, Kutina, Našice, Nova Gradiška, Novska, Osijek, Pakrac, Požega, Slatina, Valpovo, Virovitica. Na čelu oblasti kao predstavnik državne vlasti bio je veliki župan dr. Fran Gabrek, poslije Ljudevit Gaj.

Polje, Đurđevac, Koprivnica, Križevci, Kutina, Čazma). Kotar Bjelovar bio je upravno podijeljen također na 8 općina (Velika Pisanica, Gudovac, Ivanjska, Kapela, Nova Rača, Severin, Trojstvo, Farkaševac) i grad Bjelovar. U Bjelovarskome je kotaru živio 61 941 stanovnik. Prema vjeroispovijedi rimokatolika (većinom Hrvata) bilo je 47 380, pravoslavnih 13 904 (većinom Srba), grkokatolika 54, evangelika 462, muslimana 4, Židova 137, bez ostalih i nepoznate vjeroispovijedi.

U gradu Bjelovaru od 7873 stanovnika rimokatolika (većinom Hrvata) bilo 5664, pravoslavnih (većinom Srba) 1598, grkokatolika 6, evangelika 39, muslimana 63, Židova 502 i 1 bez vjeroispovijedi. Dakle, u Bjelovarskom kotaru i gradu Bjelovaru živjelo je tada ukupno 69 814 stanovnika, od toga rimokatolika (većinom Hrvata) 53 044, pravoslavnih (većinom Srba) 15 502, grkokatolika 60, evangelika 501, muslimana 67, Židova 638 i 1 bez vjeroispovijedi. Prema materinskom jeziku podatci pokazuju da je srpskohrvatskim jezikom govorila 61 471 stanovnik, slovenskim 370, čehoslovačkim 2632, rusinskim 2, poljskim 40, ruskim 156, mađarskim 3757, njemačkim 1055, talijanskim 74 i ostalim i nepoznatim 257 stanovnika. Hrvati su u gradu i općinama činili veliku većinu stanovništva. Najviše je Srba živjelo u općini Gudovac, 4845, zatim po općinama slijedi: Severin 2067, Velika Pisanica 1421, Farkaševac 1410, Trojstvo 1359, Kapela 1296, Ivanjska 1219, Nova Rača 287, dok je u gradu Bjelovaru živjelo 1598. Srba. Prema postotcima je u Bjelovarskom kotaru rimokatolika (većinom Hrvata) bilo 76.50 %, a pravoslavaca (većinom Srba) 22.64 %, dok je u gradu Bjelovaru rimokatolika Hrvata bilo 72.00 %, a pravoslavaca Srba 20.3 %.²³

Struktura je stanovništva grada Bjelovara prema zanimanju prema popisu iz 1931. izgledala

ovako: od 10 252 stanovnika njih 3093 živi od industrije i obrta (227 od prerade metala, 289 od drveta, 1045 od odijevanja, 541 od hrane, 270 građevinskih radnika te 888 trgovaca, 97 od kredita), 2248 od poljoprivrede i šumarstva, 658 od prometa, 1692 od javnih služba, slobodnih zvanja i vojske te 1576 od drugih zanimanja i bez zanimanja. Od 73 664 stanovnika Bjelovarskoga kotara velika većina, 60 557 ljudi, bavila se poljoprivredom, 6399 industrijom i obrtom, 1318 trgovinom, 67 kreditima, 917 prometom te 2347 javnim službama, slobodnim zvanjima i vojskom, dok je drugih zanimanja i bez zanimanja bilo 2139 stanovnika.²⁴

Većina seljačkih domaćinstva, 69.70 %, živjela je od prihoda zemlje veličine 5 hektara, što je bilo na granici mogućnosti prehrane. Zbog toga su mnogi od njih radili kao sezonski radnici na posjedima onih koji su imali 20 hektara zemljišta i više. Takvo je stanje dovelo do prezaduženosti bjelovarskog sela tako da je 1930. godine 39 % posjeda došlo u dugove. Prometna povezanost sela s gradom bila je vrlo loša te su mnoga sela ostajala u potpunoj izolaciji. Industrijska proizvodnja, iako je bilo nekoliko važnih tvornica (Tvornica keksa i dvopeka D. Wolfa, tvornica suhomesnate robe *Josip Svoboda*, tvornica cipela Adolfa Vybirala, radionica Hinka Hermana), nije mogla pružiti mogućnost zaposlenja ugroženim seljačkim obiteljima.²⁵ Industrijski razvitak grada Bjelovara između dvaju svjetskih ratova bio je u skladu s općim razvojem industrije u zemlji te je slijedio njezinu industrijsku zaostalost i probleme koji proizlaze iz takva stanja.

Na političkoj su se sceni od početka stvaranja Kraljevine SHS politička kretanja sve više zaoštravala u cijeloj zemlji. U Hrvatskoj na političkoj sceni počinje dominirati Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) Stjepana Radića, koja je

23 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932., str. 252 – 255. Prema popisu iz godine 1931. u kotaru Bjelovar živjela su 73 664 stanovnika: 51 598 Hrvata, 14 804 Srbina, 3267 Mađara, 2571 Čeh i Slovak, 705 Nijemaca i 773 ostalih. Usp. Korenčić, Mirko, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857.-1971.*, Djela JAZU, knjiga 54., JAZU, Zagreb, 1979., str. 118 – 122; *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji*, Državna štamparija K. Jugoslavije, Beograd, 1931., str. 10 – 11; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 – 26. kolovoza – 1940.*, I., Narodne novine, Zagreb 1940., str. 298 – 299. Podatci o broju Hrvata, Srba i ostalih iz teksta dani su približno, na temelju podataka o vjeri i materinskom jeziku.

24 Kolar-Dimitrijević, Mira, *Struktura poljoprivrede na bjelovarskom području od 1895. do 1940.*, *Bjelovarski zbornik*, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1991., str. 155 – 165; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 – 26. kolovoza – 1940.*, I., Narodne novine, Zagreb 1940., str. 299; BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, (Bjelovar Samoupravna interesna zajednica 1985.) str. 61.-63.

25 Matica, Marijan, *Struktura i gospodarski položaj seljaštva sjeverozapadne Hrvatske uoči Drugog svjetskog rata*, *Zbornik Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik – Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb – Varaždin, 1976., str. 35 – 46; BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, str. 62.

u svom programu tražila rješenje hrvatskog pitanja i položaja hrvatskog naroda decentralizacijom i (kon)federalizacijom zemlje, što beogradska vlada, kralj Aleksandar i dvorska kamarila nisu dopuštali, vodeći centralističku politiku uređenja zemlje, što je više odgovaralo velikosrpskom hegemonizmu. Takvo stanje na političkoj pozornici dovelo je do stvaranja dvaju blokova, jedan pod vodstvom HRSS (Hrvatski blok, Federalistički blok) koji je tražio hitnu promjenu državopravnog uređenja države, i drugi pod vodstvom radikala (Narodna radikalna stranka – NRS) i demokrata (Jugoslavenska demokratska stranka – JDS), koji su težili sve većoj centralizaciji i unitarizaciji zemlje. Takvo je stanje nesigurnosti i nepovjerenja uz teške ekonomske i društvene prilike bilo izvor raznih socijalnih napetosti i nacionalnih sukoba, koje su uz teror režima poprimale ekstremna politička raspoloženja i pridonosile polarizaciji snaga i političkoj radikalizaciji.²⁶ Najbolji je primjer takva stanja »ustanak seljaka« u Bjelovarsko-križevačkoj županiji tijekom rujna 1920., koji je bio upravo kumulativna posljedica takvih socijalnih i političkih prilika u zemlji.²⁷

Na prvim izborima 1920. godine za Ustavotvornu skupštinu u gradu Bjelovaru HPSS potvrdila je svoju dominaciju kada je od 1054 birača za HPSS glasovao 401 birač, za Hrvatsku zajednicu (HZ) 268, za Jugoslavensku demokratsku stranku 127 te za Hrvatsku stranku prava (HSP) 99 birača, dok je u Bjelovarsko-križevačkoj županiji pobjeda bila gotovo apsolutna. Hrvatska pučka seljačka stranka dobila je 51 430 glasova, Jugoslavenska demokratska stranka 8815, Hrvatska zajednica 1277, Hrvatska stranka prava 1017, Komunistička

partija Jugoslavije 939, Hrvatska pučka stranka 625, Narodna radikalna stranka 488, Seljački savez 324 glasova.²⁸ Ubrzo je nakon tih izbora stranka promijenila ime u Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) jasno izražavajući u svom nazivu cilj svoje borbe.²⁹ No kako je političko stanje bilo i dalje neriješeno, nacionalne su se suprotnosti stalno povećavale. Iako je i na sljedećim izborima 18. ožujka 1923. HRSS potvrdila svoju nadmoćnost te je u Bjelovarsko-križevačkoj županiji od 76 260 glasova koji su pali u glasačke kutije, osvojila 63 841 glas, 8351 osvojili su demokrati (JDS), 2242 radikali (NRS), 1344 pravaši (HSP) i 490 glasova pučkaši (HPS).³⁰ U gradu Bjelovaru neznatnu prednost ispred HRSS dobila je Hrvatska stranka prava (HSP 467 glasova, HRSS 449 glasova), koja je stajala na radikalnijem političkom pravcu prema beogradskom režimu.³¹

Sve je to dovelo do poteza beogradskih vlasti da proširi svoja državno-unitaristička udruženja i u Bjelovaru i bjelovarskome kraja radi pružanja podrške onim snagama i pojedincima koji su se zalagali za nastavak centralizacije države i politiku integralnog jugoslavenstva. Prilog su tomu i

26 Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije, hrvatski pogled*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1998., str. 87 – 108; Horvat, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu* (pretisak), Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 98 – 146.

27 Velik dio Bjelovarsko-križevačke županije bio je u rujnu 1920. zahvaćen seljačkim nemirima koji su prerasli u otvorenu pobunu. Glavni razlog pokreta hrvatskog seljaštva 1920. godine ležao je u namjeri središnjih vlasti da provedu žigosanje stoke. Kako takav način, u biti način popisivanja stoke u svrhe eventualnih vojničkih potreba (svako se grlo stoke obilježavalo, tj. žigosalo), nije bio poznat u hrvatskim krajevima (radilo se o srbijanskoj vojničkoj praksi), seljaštvo je nagonski reagiralo. Mađerić, Mato, *Pobuna seljaka u Velikom Trojstvu 1920.*, *Bjelovarski zbornik*, 4 – 5, Bjelovar, 1994., str. 101 – 108. Za širi okvir vidi: Janjatović, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj (1918. – 1935.)*, Dom i svijet, Zagreb, 2002.; Janjatović, Bosiljka, *Izveštaj bana Matka Laginje o pobuni seljaka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u rujnu 1920. godine*, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 24, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992., str. 257 – 293.

28 *Izbori za Konstituantu, Nezavisnost*, 1, br. 49, Bjelovar, 4. XII. 1920.; *Izbori u našoj županiji, Demokratski glas*, 1, br. 53, Bjelovar, 4. XII. 1920. U Bjelovarsko-križevačkoj je županiji HPSS od 11 zastupničkih mjesta dobila 9, a Jugoslavenska demokratska stranka 2 zastupnika. Iz HPSS izabrani su dr. Vladimir Maček, Fran Škrinjar, Stjepan Uroić, Josip Čizmeković, Tomo Jalžabetić, Martin Crnčić, Miško Crlenjak, Franjo Rafaj i Filip Lakuš, a od demokrata Većeslav Wilder i Tomo Rudić.

29 Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, gdje se HPSS pokazala kao glavni predstavnik hrvatskih masa (HPSS dobila je 230 590 glasova i osvojila 50 zastupničkih mjesta te time postala najjača hrvatska stranka), 8. prosinca 1920. Stjepan Radić na velikom zboru u Zagrebu, na kojem se okupilo oko 100 000 pristaša, objavljuje promjenu imena HPSS u Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), što je potvrdila i izvanredna skupština stranke održana istoga dana. Na zboru je naglasio da HRSS ne će sudjelovati u Ustavotvornoj skupštini dok se sporazumno (sa Srbijom) ne riješe bitna pitanja uređenja novostvorene države oštro se protiveći majorizaciji i centralizmu. Nekoliko dana iza 12. prosinca sastaje se Ustavotvorna skupština, na kojoj od hrvatskih stranaka nisu bili nazočni zastupnici Hrvatske republikanske seljačke stranke (50 zastupnika) i Hrvatske stranke prava (2 zastupnika). Matković, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1999., str. 79 – 85.

30 Horvat, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu* (pretisak), Školska knjiga, Zagreb, 1992., 159.

31 Blažeković, Stjepan, *Bjelovar*, str. 46. Prema programu koji je HSP donijela 1. ožujka 1919., stranka se zalagala za državnu samostalnost hrvatskog naroda i »njegovo pravo da živi u slobodnoj državi Hrvatskoj«. Usp. Horvat, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu* (pretisak), Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 68 – 69; Pavelić, dr. Ante, *Putem hrvatskog državnog prava – članci, govori, izjave 1918. – 1929.*, djela IV, Domovina, Buenos Aires – Madrid, 1977., str. 62 – 76. No već na izborima 1925. HSP gotovo je zbrisana s političke pozornice u gradu Bjelovaru: HRSS dobiva 1000 glasova, a HSP samo 55 glasova.

tadašnji planovi amputacije hrvatskog područja u režiji Narodne radikalne stranke (1925. – 1928.) koji su tada kolali, u slučaju da se od Jugoslavije mora odustati, a od kojih su neki pokazivali novu granicu Srbije proširenjem na zapad na crti Bjelovar – Senj.³² Napore za učvršćenje NRS i četničkog udruženja na bjelovarskom području pokazuje i osnivanje listova mjesnog ogranka NRS u Bjelovaru *Radikalni glas* (1924. – 1925.) i *Bjelovarski radikal* (1926. – 1928.).

4. Osnivanje i djelovanje četničkih i drugih poluvojnih režimskih udruženja u Bjelovaru i okolici (1925. – 1941.)

U Bjelovaru kao dijelu Osječkog okruga Okružni (oblasni) odbor Udruženja srpskih četnika »Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu« iz Osijeka osnovao je 1925. kotarski (sreski) odbor tog udruženja.³³ Toga dana u Bjelovar stigla je velika četnička delegacija iz Osijeka predvođena »potpredsjednikom Oblasnog odbora Srpskih Četnika »Za Kralja i Otadžbinu« Mladenom Srbljanovićem, sekretar. Miodragom Đorđevićem i članovima Nikolom Jelićem, Mlad. Tubićem, (...), a sa ukrašenom četničkom zastavom i zastavnikom Stevom Gavrilovićem (...).« Na bjelovarskom kolodvoru dočekali su ih »nacionalni borci«: predsjednik bjelovarskog udruženja četnika umirovljeni učitelj Milan Miličević, dopredsjednik Petar Jagić i ostali članovi bjelovarskog udruženja. Za održavanje skupštine za osnivanje kotarskog Udruženja srpskih četnika »Za Kralja i Otadžbinu« u Bjelovaru izabran je hotel Krupa, u kojem se okupilo oko 400 članova. Nakon održanih govora gostiju iz Osijeka i formalnog osnivanja kotarskog udruženja četnika »Za Kralja i Otadžbinu« u Bjelovaru i izbora njegova čelništva (učitelj Miličević izabran je za predsjednika, a P. Jagić za potpredsjednika) bio je predviđen veliki zbor u naselju Brezovcu. Uz jedan odred vojske i vojnu glazbu u Brezovcu se okupilo oko 1000 ljudi. Skup je završen aklamaci-

jama i povicima »Živelo Nj. V. Kralj Aleksandar«, »Živeli srpski četnici«. Na obama skupovima sudjelovala je sa svojom zastavom i Srpska nacionalna omladina (SRNAO) iz Bjelovara.³⁴

Organizacija SRNAO kao »omladinska« ekspoziura Narodne radikalne stranke (NRS) u Bjelovaru osnovana je početkom studenoga 1923. uz velike teškoće i s »teškom mukom« zbog otpora Hrvata i Srba – pristaša Demokratske stranke te ostalih građana Bjelovara. Članovi udruženja bili su »mahom stariji ljudi, partijski pristaše radikalne stranke«. Akcija oko posvete barjaka SRNAO neuspješno je obavljena 26. prosinca 1923. jer je zastavu oduzela policija po naredbi iz Zagreba. Nesuđeni je kum zastavi trebao biti bjelovarski ugledni trgovac i veleposjednik Kosta Bakić.³⁵ Spor je nastao i oko vremena posvete zastave, drugog dana katoličkog Božića (Štefanje), kada se očekivao u Bjelovaru velik broj seljaka iz okolice, »za koje se znalo da nije prijateljski raspoloženo koli prema državi toli i prema srpskom elementu«. Organizacija SRNAO nije se uspjela dulje održati u Bjelovaru. Prema listu demokrata *Riječ* radikali su došli na zamisao da u Bjelovaru osnuju Srpsku nacionalnu omladinu *Kraljević Đorđe*, kojoj bi na čelu bio učitelj Milan Miličević, a za kojega *Riječ* piše da se on nalazi pod »optužbom zbog pronevjere narodnog novca u jednoj štedionici u Lapcu«. ³⁶ Gligorijević spominje da su organizacije

³⁴ Isto.

³⁵ HDA, Predsjedništvo Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju, fond 137, kut. 40, dok. 11165, 10987, *Srnao u Bjelovaru, posveta barjaka. 20. XII. 1923.* Na zastavi SRNAO s jedne strane nalazio se bivši grb Kraljevine Srbije s natpisom Kraljević Gjorge, a s druge slika sv. Save. Prema zapovijedi Predsjedništva Pokrajinske uprave iz Zagreba velikom županu Bjelovarsko-križevačke županije skup SRNAO bio je dopušten, ali ne i posvećenje zastave SRNAO, koja je po zakonu bila zabranjena za upotrebu. Međutim tu je došlo do privremenog sukoba kompetencija jer je iz Ministarstva unutarnjih dela u Beogradu došao upit zašto skup i posvećenje zastave SRNAO ne mogu biti održani. Na to se pozivao i M. Miličević, koji po svojim riječima »pokrajinsku upravu u Zagrebu ne priznaje kao vlast«, dok je član SRNAO Petar Jagić od samog ministra u Beogradu dobio usmeno dopuštenje za skup i posvećenje zastave. No ubrzo istog dana, 25. prosinca, iz Beograda stiže brzojav da se skup dopušta, ali ne i posvećenje zastave. Na dan održanja skupa okupilo se oko 400 ljudi koji su željeli posvetiti zastavu te su ju svugdje tražili, ali ju je policija zadržala. Onda su odlučili da posvete bilo koju srpsku zastavu, ali pravoslavna je crkva bila zatvorena jer je paroh od vlasti dobio naredbu da zastavu ne posvećuje. Zbog toga se skup pretvorio u politički na obližnjem trgu. Predsjednik SRNAO Milan Miličević rekao je da njima Srbima ne treba »Jugovina«, na što su došli povici »dolje s njom«, a čuli su se poklici Pašiću. Drugi govornici iz Glavnog odbora SRNAO u Beogradu izjavljivali su da se oni bore za Veliku Srbiju te da Hrvatima separatistima nije trebalo dati toliko prava koliko im daje Ustav. Poslije se skup mirno razišao.

³⁶ *Favoriziranje šovinizma, Riječ*, 1, Zagreb, 22. I. 1924.

³² Tuđman, Franjo, *Okupacija i revolucija – dvije rasprave*, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1963., str. 94.

³³ *Vidovdanska proslava u Belovaru uz sudjelovanje Srp. Čet. »Za kralja i Otadžbinu« iz Oseka, Glas srpskih četnika*, br. 12, Osijek, 1. VII. 1925., str. 3.

SRNAO u Hrvatskoj »služile ustvari za provođenje hrvatskog naroda«. U organizaciji je ubrzo nastao raskol u vodstvu te se ona raspala nakon otprilike dvogodišnjeg djelovanja.³⁷ No već je osnivanje i djelovanje SRNAO u Bjelovaru i okolici uzrokovalo određene međunacionalne napetosti. Tako su u noći nakon proslave 1. prosinca 1924., Dana ujedinjenja, u Gudovcu nedaleko od Bjelovara, uglavnom kod srpskih obitelji, napadnute kuće trojce seljaka: Nikole Vraneševića, Vase Adžage i Pere Bojčete kao pristaša Narodne radikalne stranke i SRNAO. Kuće su napadnute kamenjem, a prozori razbijeni kolcima, a na Bojčetinu se kuću pucalo.³⁸

Nakon što je 1925. postignut dogovor radikala i HSS-a o suradnji na državnoj razini,³⁹ četnički odbor u Bjelovaru obustavio je rad. Prema Dizdarovim navodima, »iako četničko udruženje od 1927., tj. nakon prelaska HSS-a u oporbu, nije u Bjelovaru bilo obnovljeno, ipak su njegovi bivši članovi i dalje djelovali. U četničkoj organizaciji bila je vidljiva velikosrpska linija koja je u kriznim prilikama dolazila do jačeg izražaja. Ona je najveći dio Kraljevine Jugoslavije, pa tako i najveći dio Hrvatske, uključujući i Bjelovar, poistovjećivala sa srpskim etničkim područjem.«⁴⁰

Politička se i nacionalna kriza u Kraljevini SHS u drugoj polovini 20-ih godina neprestano produbljivala, a kulminacija se dogodila atentatom na hrvatske narodne zastupnike 20. lipnja 1928. u

Narodnoj skupštini u Beogradu. Nakon toga, zbog potpune paralize političkog i državnog sustava, šestosiječanjskim proglasom 1929. *Mom dragom narodu* kralj Aleksandar odlučio se na uvođenje monarhističke diktature. Tim je aktom raspuštena Narodna skupština, ukinute su sve nacionalne političke stranke i organizacije, uvedena cenzura, zabranjeno je isticanje »plemenskih« obilježja i oznaka, hrvatsko se ime nije smjelo izgovarati na javnim mjestima ni pjevati nacionalne pjesme. Nošenje hrvatske trobojnice kažnjavano je strogim zatvorom. Svi teži prekršaji poput raspačavanja antirežimskih proglašenja i letaka ili članstvo u ilegalnome ustaškom ili komunističkom pokretu donosili su višegodišnja tamnovanja. Svaki se otpor režimu kažnjavao doživotnim zatvorom ili smrtnom kaznom. Sve to dovelo je do posvemašnje kontrole represivnog aparata nad društvenim životom u državi. Smisao represije bio je u pokušaju brisanja nacionalnih identiteta i oživotvorenje jugoslavinstva pod parolom »jedan država – jedna nacija«, pod srpskom dominacijom. Država je promijenila ime u Kraljevina Jugoslavija, a novi preustroj zemlje na devet banovina ostvario je osim brisanja imena nacionalnih povijesnih pokrajina i srpsku većinu u šest banovina, a sve je to najrječitije govorilo o stvarnim namjerama kraljeva apsolutizma.⁴¹

Nakon ukidanja Narodne radikalne stranke na vlast u Bjelovaru dolazi nova vladajuća stranka beogradskog režima, Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS), osnovana 1931., i od 1935. Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ).⁴² Na bjelovarskom području kao i u cijeloj zemlji počeo je djelovati sustav državne represije prema svim protivnicima novog poretka. Novi bjelovarski gradski načelnik Gustav Lach i predstojnik gradske policije Rikard Kosina vjerno su počeli provoditi zahtjeve režima. Prvih godina diktature u Bjelovaru su došli u posjet glavni nositelji represivnog

37 Gligorijević, Branislav, *Srpska nacionalna omladina (SRNAO)*, *Istorijski glasnik*, 7, br. 2 – 3, Istorijско društvo Srbije, Beograd, 1964. (Vidi bilješku 17.) Gligorijević u svom članku i bilješki napominje da je SRNAO osnovan u Bjelovaru početkom 1924. te da se raspao početkom 1925. godine, navodeći kao izvor list *Balkan* (14. III. 1925.), list braće Savića, osnivača SRNAO, te članak u listu *Otađzbina* (br. 6., 1924.) u kojem se navodi velik otpor »hrvatskog naroda pri osnivanju SRNAO« u Bjelovaru. No prema postojećim podacima SRNAO je osnovan u listopadu 1923., a u Bjelovaru se ipak održao do kraja 1925. godine, kada se postupno ugasio jer sama inicijativa NRS za osnivanje organizacija SRNAO u Hrvatskoj nije uspjela budući da su Srbi u Hrvatskoj većinom bili pristaše Demokratske stranke (DS) Ljubomira Davidovića i Svetozara Pribičevića te su poslije, nakon raskola u DS, prišli uglavnom Samostalnoj demokratskoj stranci (SDS) S. Pribičevića.

38 *Mirotvorno-kačačka banda u Gudovcu*, *Demokratski glas*, 2, Bjelovar, 6. XII. 1924.

39 Nakon »Radićeve kapitulacije« 18. srpnja 1925. formirana je nova radikalsko-radićevska vlada (zvana R-R vlada), u kojoj je HSS imao četiri ministra. Zanimljivo da je prema Blažekoviću lijevo krilo HRSS Bjelovar (u kojem većinom djeluju članovi KPJ) osudilo taj Radićev postupak. BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, str. 49.

40 Dizdar, Zdravko, *Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.*, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., str. 584.

41 Više o diktaturi kralja Aleksandra u: Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije, hrvatski pogled*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1998.; Jonjić, Tomislav – Matijević, Zlatko (ur.), *Hrvatska između slobode i jugoslavinstva*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu, Naklada Trpimir, Zagreb, 2009. Vidi i: Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra, 1929.-1935.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006.

42 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Kraljevska banska uprava Savske banovine, Upravno odjeljenje, Pov., II., br. 21775/1933. Osnivanje JNS u Bjelovaru.

režima. Tako je 1930. Bjelovar posjetio predsjednik vlade general Petar Živković, pri čemu je detaljno izviješten o sigurnosnom stanju u gradu,⁴³ a sljedeće 1931. godine i kralj Aleksandar, kojemu je priređen »veličanstven« doček. Nakon primanja u gradskoj vijećnici, gdje ga je dočekaio gradski načelnik Stjepan Šiftar, kralj je obišao Sokolski dom i banovinsku bolnicu, a posebno je pozdravljen od školske mladeži koja ga je dočekala s oduševljenim poklicima i velikim transparentom »Živio naš Kralj.«⁴⁴

Već prvog dana kada je čitao proglas kralja Aleksandra, Đuro Hagljen, jedan od prvaka HSS-a na čazmanskome području, prekinuo je čitanje i okupljenima rekao: »Jest, braćo, ovo je dobra stvar i znajte da je sad bljesnuo nad našim glavama britki diktatorski mač, te su sada nastali crni dani hrvatskom narodu.« Nakon prijave Hagljen je uhićen te kažnjen zatvorom od 30 dana i novčanom kaznom.⁴⁵ Od važnih »plemenskih« organizacija koje su ukinute u Bjelovaru početkom 1930., bili su Hrvatski sokol i Hrvatski orao koji su imali mnogo članova. Sva je njihova imovina prešla je u posjed Grada, a zatim predana Sokolu Kraljevine Jugoslavije.⁴⁶ U tim novim prilikama, kada je HSS zabranjen i pada u ilegalu, a njegovi članovi nalaze se pred progonom policije, u redovima bivše HSS u Bjelovaru počela je politička diferencijacija, razna politička neslaganja i kadrovska razračunavanja te je zbog takve situacije u Bjelovar došao i bivši predsjednik HSS-a dr. Maček da pokuša smiriti stvari.⁴⁷ No to je bio početak raslojavanja bjelovarskog HSS-a na lijevu i desnu struju, dva nepomirljiva krila, što će jače izbiti nakon smrti vođe HSS-a u Bjelovaru, dr. Ivše Lebovića,⁴⁸ 6. studenog 1936.

43 HDA, Savska banovina, br. 24002/II, Pov., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru Kralj. banskoj upravi Savske banovine, Posjet predsjednika vlade u Bjelovaru, 11. VIII. 1930.

44 HRDABJ, fond 323, *Spomenica I. osnovne škole*, 1931. godina.

45 HRDABJ, OZNA za okrug Bjelovar, Zapisnik o saslušanju Đure Hagljena, 21. VII. 1945.

46 HDA, Savska banovina, br. 29338., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru Kralj. banskoj upravi Savske banovine, Hrvatski sokol – likvidacija, 27. X. 1930.

47 HDA, Građanske stranke, br. 1235., Pov., Redarstveni odsjek gradskog poglavarstva u Križevcima velikom županu zagrebačke oblasti, Dr. Maček Vlatko i drug. na zabavi u Bjelovaru, 22. V. 1929.

48 Ivša Lebović, 25. ožujka 1874. – 6. studenog 1936., hrvatski političar i odvjetnik. Rođen je u Vrpolju u Slavoniji. Kao mlad odvjetnik došao je u Bjelovar. Tu je u suradnji s bjelovarskim odvjetnikom Milanom Rojcem, koji mu je 1906. dao punomoć kao svom zamjeniku u zastu-

Maček je u razdoblju diktature često dolazio u Bjelovar kao odvjetnik u slučajevima protiv vodećih ljudi HSS-a Predavca, Košutića i drugih, jer se proces protiv njih vodio na bjelovarskom sudu. Tako je 14. veljače 1932. Maček stigao u Bjelovar, a na kolodvoru su ga dočekali »glavni predstavnici bivše HSS« dr. Lebović, dr. Stjepan Puškaš, Nikola Šigir, kovač, dr. Galkovski, Makso Fuks, trgovac, Julius Eker, postolar, Luka Ileković te student Grdinić. Maček je često prenoćivao kod dr. Lebovića u njegovoj kući.⁴⁹

Ponovno tajno organiziranje članova bivše HSS i HSP u Bjelovaru počelo je sredinom 1931. godine, kada se počinju uspostavljati prvi kontakti, najprije u vodstvu, a zatim sa članovima. Glavni pokretač tajnih sastanaka i ponovne revitalizacije bivše HSS u Bjelovaru bio je dr. Ivša Lebović. Zbog toga je sudskom presudom od 21. lipnja 1932. »zbog rušenja autoriteta države, pokušaja organiziranja javnih zborova i separatističkih govora« osuđen na konfinaciju u Ključu u Vrbaškoj banovini.⁵⁰ No ilegalne su se aktivnosti bivše oporbe nastavile. U stanovima poznatih HSS-ovaca počinju se organizirati tajni sastanci bivše HSS. Tako je, čini se, 3. kolovoza 1932. u stanu dr.

panju stranaka, počeo odvjetničku djelatnost. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata pomagao je progonjenim Srbima. Kao odvjetnik Lebović je zastupao mnoge, posebno sirotinju, koju je često besplatno zastupao na sudu. Sa suradnicima, osnovao je ogranak Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) u Bjelovaru u jesen 1916. te je imenovan njegovim prvim predsjednikom. Od tada dr. Lebović postaje središnja figura HSS-a u bjelovarskom kraju sve do svoje smrti. Utemeljio je razne kulturne organizacije H(P/R)SS u gradu, brinuo se o prosvjeti i poboljšanju života na selu. Zbog mnogih provokacija vlasti često je puta uhićivan već od početka 20-ih godina. Godine 1929. bio je zajedno s Vlatkom Mačekom i s još 21 članom HSS-a optužen za rušenje režima Kraljevine Jugoslavije. Na suđenju u Beogradu na kraju je oslobođen. Za vrijeme diktature više je puta bio u zatvoru te je jedno vrijeme konfiniran u Ključu u Vrbaškoj banovini. Na izborima 1935. dobio je 12 906 glasova, ali su zastupnički mandat po tadašnjemu izbornom sustavu dobili zastupnici vladine liste B. Jeftića (Luka Šoški i Stevan Bubić). Ivša Lebović naglo je umro od srčanog udara 1936. godine. Na njegovu se sprovodu u Bjelovaru okupilo mnogo uglednih građana i običnih seljaka. Usp. *Hapšenje dr. Lebovića, Demokratski glas*, br. 22., 3. VI 1922.; Lebović, Stjepan, *Dr. Ivša Lebović i HSS u bjelovarskom kraju*, Bjelovarsko-bilogorska županija [et al.], Bjelovar, 2007.; HDA, Građanske stranke, bb., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru – presuda. Dr. Lebović Ivan, konfinacija, 21. VI. 1932. Više o Leboviću vidi u: Karaula, Željko, *Studije iz povijesti Bjelovara*, Čvor, Bjelovar (u tisku).

49 HDA, Građanske stranke, br. 2060., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru Kralj. banskoj upravi Savske banovine, Dr Maček, odvjetnik iz Zagreba, prispjelo u Bjelovar, 15. II. 1932.

50 HDA, Građanske stranke, bb., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru – presuda. Dr. Lebović Ivan, konfinacija, 21. VI 1932. Dr. Lebović je za vrijeme diktature zbog svojeg djelovanja često bio u zatvoru. Od 21. lipnja 1931. pa do 5. veljače 1932. također je bio u zatvoru zbog »pokušaja organiziranja javnog zbora«.

Lebovića održana jedna od većih tajnih sjednica kotarske organizacije bivše HSS.⁵¹

Na bjelovarskom području počinju sabotaže protiv šestosiječanjskog poretka. Tako je u noći 11. na 12. siječnja 1931. stavljena preprjeka na prugu Bjelovar – Virovitica od neidentificiranih počinitelja.⁵² I komunisti u Bjelovaru i okolici počinju sa svojim akcijama »ustanka protiv monarhofašističke diktature«. Nakon raspačavanja letka s komunističkim sadržajem u Ivanjskoj u kojem se »Radni ljudi i građani i hrvatski narod pozivaju da ustanu protiv krvoločne diktature«, a jedna je parola proglasa glasila »Dolje krvavi Aleksandar«, u Bjelovaru je krajem prosinca 1929. uhićeno 13 komunista, a pri premetačini su otkrivena dva pištolja. Svi su zatvoreni i prevezeni u Zagreb.⁵³ U razdoblju od 6. siječnja do 31. prosinca 1929. u Bjelovaru je uhićeno 39 članova KPJ, što je bio velik udarac za Partiju. Time se je rad komunista u Bjelovaru potpuno pasivizirao.⁵⁴ Isto je tako bilo mnogo incidenata s letcima bivše HSS u Donjim Mostima u općini Kapela ili u Domankušu u općini Zrinski Topolovac.⁵⁵ Članovi bivše HSS organiziraju akciju apstinencije kod stanovništva u bjelovarskoj okolici pri režimskim izborima 1931. godine. Zbog toga, da bi učvrstio vlast, režim je vrlo brzo počeo pojačavati žandarmerijske stanice u Bjelovaru i okolici novim snagama.⁵⁶ Režim je posebno kažnjavao isticanje »plemenske zastave«, tako je zbog uzvika: »Živjela slobodna i samostalna Hrvatska, dolje Kralj!« te nošenja hrvatskih zastava na dočeku vjerske procesije iz Marije

Bistrice u Novim Plavnicama kažnjena skupina hrvatskih seljaka sa 14 dana zatvora.⁵⁷

U to vrijeme, početkom 1933., počinju se u Bjelovaru pojavljivati i prvi pripadnici ustaškog (frankovačkog) pokreta koji polako počinju organizirano djelovanje na bjelovarskom području. Posebno su bili jaki u vodstvu Vatrogasnog društva Bjelovar, koje su preuzeli pod svoj nadzor. Vlast je predlagala hitno raspuštanje toga društva.⁵⁸ Bilo kakve manifestacije hrvatske nacionalne misli surovo su gušene silom. Prilikom proslave Zrinsko-frankopanskog dana, tjedan dana prije izbora 5. svibnja 1935., u gradu su izbile demonstracije »u hrvatskom duhu«, na što je žandarmerija kundačenjem i uhićenjem nasrnula na prosvjednike i rastjerala skup. Mnogi su uhićeni kažnjeni zatvorom i novčanim kaznama.⁵⁹

Nakon proglašenja kraljeve diktature godine 1929. dolazi i u Bjelovaru do novih oblika organiziranja četnika.⁶⁰ Četničko udruženje nastaje pod patronatom državnih stranaka JNS i JRZ. Uz potporu tih dviju stranaka u Bjelovaru počinje osnivanje i jačanje nacionalističkih jugoslavenskih organizacija, među kojima je i četničko udruženje. Politički trenutak u kojem se u Bjelovaru ponovno aktivira četnička organizacija, vezan je uz kroničnu krizu šestosiječanjske diktature. Kako je vrijeme odmicalo, ona je imala sve manju podršku i pokazivala sve više slabosti, dok je hrvatski nacionalni pokret pod vodstvom HSS-a u ilegali rastao, što je činilo beogradski režim sve nervoznijim. Primjer je takva stanja i represije režima i veliko suđenje pred Okružnim sudom u Bjelovaru 1933. godine protiv dr. Ivše Lebovića, vođe HSS-a u Bjelovaru i 16 drugova (isto iz HSS-a), koji su optuženi da su tijekom jeseni 1932. održavali tajne sastanke na seljacima u Bjelovarskom, Garešničkom i Čazmanskom kotaru s ciljem da se digne oružani ustanak protiv režima

51 HDA, Građanske stranke, bb., (prijepis), Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru Kralj. banskoj upravi Savske banovine, Organizacija Radićeve stranke, 22. VIII. 1932.

52 HDA, Savska banovina, br. 1886/II., Sresko načelstvo u Bjelovaru Kraljevskoj banskoj upravi Zagreb, Bjelovar – Virovitica pruga, sabotaža, 9. II. 1931.

53 HDA, Savska banovina, 9. žandarmerijski puk Kralj. banskoj upravi Savske banovine, rasturanje komunističkih letaka i otkriće komunističke organizacije, 3. XII. 1929. (po izvješću komandanta bjelovarske žandarmerijske čete ovoga puka).

54 *Iskaz uhićenika od 1. I. 1929. do 31. XII. 1929.*, *Bjelovarski vjesnik*, 2. br. 1., Bjelovar, 4. I. 1930. Vidi i: Karaula, Željko, *Kako je pisao Glas Bjelovara, list ljevičarske orijentacije u razdoblju od 1935. do 1940.*, *Cris, časopis Povijesnog društva Križevci*, br. 1., Križevci, 2007., str. 67.

55 HDA, Građanske stranke, br. 7900., Kotarsko načelstvo u Bjelovaru Kralj. banskoj upravi Savske banovine, Separatistički letci u općinama Kapela i Zrinski Topolovac, 20. V. 1932.

56 HDA, Savska banovina, br. 1069/II, Pov., Ministarstvo unutarnjih poslova – Odjeljenje javne bezbednosti II. Kraljevskoj banskoj upravi, II. odjeljenju, Pojačanje žandarmerijske stanice Varaždinske i Bjelovarske čete, 16. siječnja 1931.

57 HDA, Građanske stranke, bb., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru Banskog upravi Savske banovine, Vjekoslav Šafranek i drugovi, izvješćavanje plemenskih zastava, 18. V. 1932.

58 HDA, Građanske stranke, br. 1284/II., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru Banskog upravi Savske banovine, Vatrogasno društvo Bjelovar – podaci, 10. III. 1933.

59 HRDABJ, OZNA za okrug Bjelovar, Zapisnik o saslušanju dr. Luke Starčevića, 18. VII. 1945.

60 Dizdar, Zdravko, *Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.*, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., str. 584.

»te bi se nakon toga razoružale žandarmerijske stanice i prigrabila sva vlast u općinama, a nakon toga preduzelo razoružanje vojnog garnizona u Bjelovaru.«⁶¹

Zbog takve je situacije uz odobrenje vlasti 5. veljače 1933. osnovan u gradu Bjelovaru Pododbor Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, koji je imao članove i po mjestima Bjelovarskoga kotara. U ovom je odboru 1934. bilo oko 400, a 1935. oko 500 članova.⁶² Prvi njegov predsjednik bio je inženjer Mile Dereta,⁶³ od 1934. odvjetnik dr. Luka Šoški,⁶⁴ a od 1935. profesor Blažo Aleksić.⁶⁵ Početkom 1935. godine izabran je novi upravni odbor četničkog udruženja u Bjelovaru s predsjednikom, profesorom bjelovarske Gimnazije Blažom Aleksićom, dopredsjednikom Tomom

Francetićem, blagajnikom Savom Marinom, pravoslavnim svećenikom, a za tajnika je izabran Cvijo Utješinović.⁶⁶ Članovi su bili Dušan Novaković, Đorđe Carević, Mihajlo Golomanović, Petar Bikta i Petar Vještica. Za predsjednika nadzornog odbora izabran je Fran Gregurek, predstojnik gradske policije u Bjelovaru, a članovi su bili dr. Luka Šoški, član vodstva JRZ i budući narodni zastupnik, Jovan Paunović, Nikola Borojević i Kosta Dejanović.⁶⁷ Prema popisu članova četničkog udruženja vidi se da su neki ljudi bili na najvažnijim javnim položajima u gradu, obično osobe iz aparata vlasti, imućniji građani, djelatni časnici i pravoslavni svećenici.

Posvećenje četničke zastave Udruženja četnika – pododbora Bjelovar napravljeno je na Vojnoviću 27. svibnja 1934. na velikoj svečanosti. Zastavu je posvetio svećenik Nikola Ban, vjeroučitelj u bjelovarskoj Gimnaziji. Kao gost iz Beograda došlo je izaslanstvo Glavnog odbora Udruženja četnika: četnički vojvoda Tasa Donić, Tihomir Topalović i Radoslav Kovačević. U koplje posvećene zastave tada su udareni »klinci Njegova Veličanstva Kralja, ministra pretsjednika i pretsjednika udruženja« te čavao bana Savske banovine Ive Perovića.⁶⁸

Prema izvješću tajnika udruženja Cvije Utješinovića, članovi udruženja bili su u proteklih godinu dana nazočni na svim velikim nacionalnim manifestacijama u Bjelovaru i čitavoj zemlji. Tako je delegacija bjelovarskih četnika (14 delegata) sa zastavom bila u Skoplju u povodu 20-godišnjice stupanja prvih regruta južne Srbije (Makedonije) u srpsku vojsku te na posvećenju spomenika palim Topličanima u Prokuplju, gdje je također bilo 10 članova sa zastavom. Četnici su sudjelovali i u posjetima susjednim četničkim udruženjima u okolici. Tako su pri posvećenju zastave pododbora Udruženja četnika u Virovitici, uz nazočnost

61 *Iz sudnice, Bjelovarski vjesnik*, 1, br., 37, Bjelovar, 9. IX. 1933.; Horvat, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu* (pretisak), Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 530. U Garešnici su bili uhićeni prvaci lokalnog HSS-a, bivši narodni zastupnici Tomo Vojković, Miško Račan i Tomo Mađerić, koji su otpremljeni u Zagreb. Optužene u Bjelovaru branilo je »18 odvjetnika i to: iz Zagreba dr. Žiga Šol, dr. Srdjan Budisavljević, dr. Marijan Dražić, dr. Rikard Fögl i Josip Pabor; iz Beograda dr. Bora Prodanović i dr. Ninko Petrović (...) te iz Bjelovara slijedeća gospoda advokati: Gabaj Pajo, Derkos Miško, dr. V. Dobrovolny, dr. N. Galkovski, i Milan Pollak«. Optuženi su poricali optužbe, a svoja priznanja koja su dana pred policijskim vlastima, prema riječima optuženih bila su iznuđena tučenjem i zlostavljanjem od organa policije. Obrana je predložila 30 svjedoka koji će dokazati da su optuženi bili zlostavljani.

62 Prema Zdravku Milakoviću, članu četničkog udruženja u Bjelovaru, bjelovarski je četnički pododbor bio jedan od najvećih pododbora u zemlji. Usp. *Tko potkopava četnička udruženja, Jugoslovenska straža*, Beograd, 29. XII. 1935., str. 1.

63 Mile Dereta kao inženjer šumarstva po potrebi službe premješten je u travnju 1934. u Srijemsku Mitrovicu te ga je naslijedio dr. Luka Šoški.

64 Luka Šoški, rođen 1878. u Mlinskoj pokraj Garešnice, umro 1938. Škole završio u Bjelovaru i Zagrebu. Jedan od osnivača HPSS-a i član njegova Glavnog odbora. Jedno vrijeme glavni urednik glasila HPSS-a *Hrvatski narod*. Radio u uredu dr. Pere Belobrka u Bjelovaru. Poslije postao član Hrvatsko-srpske koalicije, a nakon stvaranja nove države pristupa Demokratskoj stranci pa zatim Samostalnoj demokratskoj stranci S. Pribičevića. Godine 1920. postaje župan Bjelovarsko-križevačke županije. Sredinom 1935. angažira se na izornoj listi Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) i postaje zastupnik u beogradskoj skupštini. Godine 1934. izabran za predsjednika četničkog udruženja, pododbor u Bjelovaru, što je bio do 1935. Predsjednik mjesnog odbora Narodne obrane u Bjelovaru. Napisao pamflet *Frankovačko izdajstvo* iz 1907. godine. Usp. Bulić, Magdalena, *Izdavaštvo i novinstvo u Bjelovaru od 1875. do ujedinjenja Jugoslavije 1918.*, Bjelovarski zbornik, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1990., str. 199.

65 Blažo Aleksić, profesor na bjelovarskoj Gimnaziji od 1930., crnogorski pisac. U *Bjelovarskom vjesniku* izdaje niz priloga iz književnosti. Zbog uvrjede Crkve u jednom članku o Petru P. Njegošu 1934. godine bio je vođen sudski proces protiv njega. Godine 1939. otišao iz Bjelovara. Prema nekim podatcima otišao je u Beograd. Usp. Vusić, Josip, *Bjelovarska gimnazija od 1878. do 1978. godine, Bjelovarski zbornik*, 7, Matica hrvatska – ogranak Bjelovar, Bjelovar, 2007., str. 90 – 122; Bulić, Magdalena, *Izdavaštvo i bjelovarski tisak od 1918. do 1941.*, *Bjelovarski zbornik*, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1991., str. 75; Pejić, Ilija, *Prožimanja – književno povijesne studije i ogledi*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Ogranak Neron, Bjelovar, 2008., str. 33.

66 Cvijo Utješinović nakratko je prestao biti tajnikom Udruženja četnika u Bjelovaru. Usp. *Iz Udruženja četnika, Nezavisnost*, br. 1, 5. I. 1935., str. 5.

67 *Izbor nove uprave pododbora Udruženja četnika u Belovaru, Jugoslovenska straža*, Beograd, br. 8., 24. II. 1935., str. 4; HRDABJ, fond 323., *Spomenica I. osnovne škole Bjelovar*. Prema *Spomenici* prilikom posjeta kralja Aleksandra Bjelovaru 1931. godine, nakon što su ga primili predstavnici grada i svečanog primanja, na izlazu iz gradske vijećnice »dočekao je Kralja 86. godišnji Lazar Turudija, stari četnik iz doba Petra Mrkonjića. Kralj ga nagovori i primi mu neku molbu.«

68 *Posveta četničkog blagdana, Nezavisnost*, br. 22, 2. VI. 1934., str. 4. Vidi i: *Četničko slavlje, Nezavisnost*, br. 21, 26. V. 1934., str. 2.

četničkog vojvode Koste Pećanca, bili i četnici iz Bjelovara, koji su sudjelovali u natjecanju iz strjeljaštva.⁶⁹ Pri dočeku tijela kralja Aleksandra u Zagrebu kao i na pokopu u Beogradu sudjelovali su i bjelovarski četnici sa svojom delegacijom.⁷⁰ Delegaciju u Beogradu predvodio je Luka Šoški, dok je četničku zastavu nosio S. Đuraković praćen naoružanim četnicima.⁷¹ Prema istom je izvješću predsjednik udruženja prof. Aleksić u ime udruženja i Narodne odbrane tijekom 1934. i 1935. po selima u okolici držao predavanja o »životu i radu Kralja Ujedinitelja«. Predavanja su održana u 10 mjesta, a broj je nazočnih bio oko 3 000 ljudi.⁷² Osim toga, na liniji Male antante (članovi su bili Čehoslovačka, Rumunjska i Jugoslavija) bjelovarski su četnici održavali dobre odnose s češkom manjinom u Bjelovaru te su često su sudjelovali na njihovim proslavama, poput 15. obljetnice oslobođenja čehoslovačkog naroda i dr.⁷³ Udruženje četnika održavalo je i svoje zabave u okolici Bjelovara na koje su bili pozivani članovi udruženja.⁷⁴ Četničko udruženje organiziralo je i razne »patriotske« aktivnosti. Tako su četnici 1935. na rođendan kralja Petra II. u suradnji s vojskom priredili bakljadu i u povorci od oko 300 ljudi prodefilirali kroz Bjelovar, što su ostali građani, ponajprije iz redova HSS-a, smatrali »izazivanjem«.⁷⁵

Dr. Luka Šoški iz vodstva Udruženja četnika bio je i predsjednik bjelovarskoga mjesnog odbora Narodne odbrane (NO),⁷⁶ koja je djelovala na te-

meljima sličnima četničkim udruženjima. Na toj uglednoj funkciji 1933. naslijedio ga je Andrija Ribar, ravnatelj bjelovarske Gimnazije.⁷⁷ Ogranak Narodne odbrane u Bjelovaru osnovan je u rujnu 1926. na poticaj pukovnika Spasoja Tešića, zapovjednika 42. pješačke pukovnije u Bjelovaru, koji je bio i njezin prvi predsjednik.⁷⁸ Tada su se u odboru NO nalazili kao potpredsjednik M. Curić, predsjednik Kraljevskoga sudbenog stola u Bjelovaru, dr. Milan Omčikus, odvjetnik, dr. Vladimir Mišulin, okružni načelnik, paroh pravoslavne crkve u Bjelovaru Petar Bosanac, Milan Horvat, župnik, Dragutin Blaga, upravnik pošte, Ivan Dodigović, šef željezničke stanice i ostali.⁷⁹ Narodna je odbrana organizirala i sekcije: socijalno-kulturnu, viteško-propagandističku i privredno-financijsku, a organizirane su i proslave godišnjica osnivanja Narodne odbrane.⁸⁰ Bila je izrazito povezana s vojnim krugovima, posebno vojnim vodstvom 42. pješačkog puka u Bjelovaru.⁸¹

U Bjelovaru je djelovao i ogranak udruženja Jadranska straža (JS),⁸² režimske organizacije

69 *Posveta i razviće četničke zastave u Virovitici, Nezavisnost*, br. 34, 26. VIII. 1933., str. 4.

70 *Skupština Četničkog udruženja u Bjelovaru, Nezavisnost*, br. 7, 16. II. 1935., str. 5.

71 *Iz Četničkog udruženja Bjelovar, Nezavisnost*, br. 43, 27. X. 1934., str. 5 – 6.

72 Isto. Vidi i: *Predavanje o Kralju Ujedinitelju, Nezavisnost*, br. 1, 5. I. 1935., str. 4.

73 *Obavijest, Nezavisnost*, br. 45, 11. XI. 1933., str. 3.

74 *Iz Udruženja četnika, Nezavisnost*, br. 19, 11. V. 1935., str. 3. U prvo vrijeme neki članovi Udruženja četnika iz Bjelovara htjeli su osnovati i stranku pod imenom Četnici te sudjelovati na općinskim izborima, no takvu je inicijativu vodstvo Udruženja četnika spriječilo. Usp. *Izjava, Nezavisnost*, br. 39, 30. IX. 1933., str. 4.

75 HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, Pov. II., br. 4246/1935. Spis Udruženje četnika, Pododbor u Bjelovaru (dalje UČ-PUB), zabrana rada – žalba, Žalba povodom ukidanja Udruženja četnika »Udruženje za slobodu i čast otadžbine«, Pododbor u Bjelovaru, Ministru unutrašnjih poslova gospodinu dr. Antunu Korošću, 15. X. 1935.

76 Narodna odbrana (NO) osnovana je 1908. godine u vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske u svrhu skupljanja dragovoljaca u slučaju rata s Austro-Ugarskom, a s ciljem pripajanja Bosne i Hercegovine Kraljevini Srbiji. Inicijatori njezina osnivanja bili su novinar i pisac Branislav Nušić, general Božidar Janković te

političar Ljuba Jovanović. Poslije su dobrovoljci korišteni za komitske upade u tursku Makedoniju. Osim vojnog značenja jedan od osnovnih ciljeva organizacije bio joj je buđenje srpskog i jugoslavenskog nacionalnog osjećaja među južnoslavenskim pukom u Austro-Ugarskoj radi njezina slabljenja i rušenja. U Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji bavila se uglavnom propagiranjem integralnoga nacionalnog jugoslavenstva srpske usmjerenosti. Organizacija se postupno širi po cijeloj Jugoslaviji. Na kulturnom je planu NO zastupala slavensko mesijanstvo iskazano u obliku kulturnog jugoslavenstva. Nakon sporazuma Maček-Cvetković 1939. godine NO počela se zalagati za ispunjenje jasnih srpskih ciljeva u okupljanju svih Srba u jednoj federalnoj jedinici. Više u: Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790. – 1918.*, tom 2, Prosveta, Beograd, 1989., str. 494 – 497; Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, tom 1, Stubovi kulture, Beograd, str. 1996., str. 465 – 470, 480 – 486; Gligorijević, Branislav, *Osobnosti fašizma u Jugoslaviji dvadesetih godina, Marksiistička misao*, br. 3, str. 32 – 45.

77 *Iz Narodne Odbrane, Nezavisnost*, br. 12, 25. III. 1933., str. 2 – 3.

78 *Narodna odbrana u Bjelovaru, Nezavisnost*, br. 34, 29. VIII. 1926., str. 3. Nešto prije toga organizacija Narodne odbrane kratko je djelovala u Bjelovaru te se ugasila.

79 Isto.

80 Proglas mjesnog odbora Narodne odbrane, *Nezavisnost*, br. 2, 13. I. 1934., str. 2; *Iz Narodne odbrane, Nezavisnost*, br. 13, 30. III. 1935., str. 3. U članku vidi sve članove odbora NO. U odboru NO nalazio se i dr. Franko Winter, odvjetnik, kao infiltrirani član Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koja je već dugo bila u ilegali.

81 *Članovima Nar. Odbrane, Nezavisnost*, br. 11, 13. III. 1933., str. 3.

82 Jadranska straža utemeljena je 1922. u Splitu kao jugoslavenska, unitaristički orijentirana organizacija sa svrhom »čuvanja nacionalnog obilježja i tradicije jugoslavenskog mora i primorja«. Bila je ustrojena centralistički. Kao vrhovno tijelo uprave u Splitu postojao je Centralni odbor Jadranske straže, od 1932. Glavni odbor. U Zagrebu je 1923. utemeljen Glavni odbor Jadranske straže Zagreb, od 1928. Okružni odbor Jadranske straže Zagreb. Djelovao je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Prema članku u *Jadranskoj straži*, glasilu Jadranske straže, stoji: »Onaj koji je naše trzavice i borbe gledao iz svoje kraljevske perspektive (...) prekinuo je dotadašnje naše živovanje i Svojim manifestom od 6.

također zasnovane na unitarističkim načelima. Njezin je predsjednik u Bjelovaru bio odvjetnik dr. Milan Omčikus. Veliki glavni godišnji skup ogranka Jadranske straže u Bjelovaru održan je 10. veljače 1935. u gradskoj vijećnici pred svim članovima JS u Bjelovaru.⁸³ Ogranak Jadranske straže često je održavao predavanja o ideologiji, ciljevima i težnjama svoje organizacije. Predavači su bili ugledni članovi iz vodstva Jadranske straže iz Zagreba i Splita.⁸⁴ Postojao je i željeznički zbor članova Jadranske straže u Bjelovaru.⁸⁵ Osim njih postojala je i omladinska organizacija Mlada Jugoslavija, kojoj je 1933. na čelu bio Ivan Klinar, gradski veterinar, koja je također djelovala na istim načelima.⁸⁶

Postupno se četnička organizacija širila po selima Bjelovarskoga kotara. Pretežno su to bila srpska sela ili mješovita (Hrvati i Srbi), a članovi su bili pretežno Srbi, a bilo je i nekoliko Hrvata. Četnički odbori osnovani su u selima Brezovcu, Galovcu, Malom i Velikom Korenovu, Novim i Starim Plavnicama, Gudovcu, Prgomeljima, Obrovnicima, Kolarevu Selu te u Narti. Organizacija nije postala brojcano velika ni nakon proširenja po okolnim selima, ali su pojedini njezini članovi bili ugledne osobe tih mjesta. Većinom se radilo o upraviteljima iz državne i kotarske uprave.⁸⁷

Tako su u susjednom kotaru Čazma članovi četničkog udruženja bili kotarski načelnik Nikola Pavleković, poslije na istom položaju i Abram Zvonimir, pa čak i zapovjednik žandarmerijske stanice u Čazmi, ili dr. Božidar Beck, ugledni odvjetnik iz Đurđevca.⁸⁸ Koliko su odnosi u

Čazmi između Hrvata i Srba bili loši, pokazuje i to da su Hrvati u kotaru Čazma provodili bojkot prodavaonica pripadnika četničkog udruženja Vase Predragovića i Ljube Rotkvića, koji su uzvratili paležima (13 slučajeva) na imanjima Hrvata u selu Šumećanima. Prema izvješću Kotarskog načelstva u Čazmi, nakon što je ustanovljeno da je Predragović javno govorio »da onaj ko može bankrotirati može i paliti« te »da kada ljudi budu išli u dućan onda više neće biti vatre«, nakon silnih glasina zbog toga i velika nezadovoljstva građana četničkom udruženju u Čazmi i selu Lipovčanima oduzeti su oružje i odore te je uskoro raspušteno.⁸⁹

U susjednim mjestima oko Bjelovara četnički su pododbori postojali u Koprivnici, Grubišnom Polju i Đurđevcu. Osnovani su uglavnom tijekom 1934. godine te su se i njihovi članovi, npr. u Koprivnici, povodili za »tučnjavama u pijanstvu, prijetnjama mirnim građanima, raznim klevetama i drugim rabotama, koje izazivaju političke strasti i stvaraju zlu krv među građanstvom«.⁹⁰ Da je o četnicima u Bjelovaru i okolici vladalo nepovoljno mišljenje, dokazuje i izjava samog Udruženja četnika u kojoj se pozivaju građani Bjelovara da dođu na njihovu glavnu skupštinu u Maloj sokolani te da će se uvjeriti »da nisu četnici razbijači,

januara 1929. godine pokazao nam pravi postulat naše današnjice, udarivši novi »vjeruju« svih Jugoslavena i naglasivši Svoju direktnu vezu sa narodom.« Usp. *Šesti januar, Jadranska straža*, br. 1, januar 1931., str. 1. Više o djelovanju Jadranske straže u: Machiedo-Mladinić, Norka, *Jadranska straža 1922. – 1941.*, Pomorska biblioteka, Dom i svijet, Zagreb, 2005.

83 *Mjesni odbor Jadranske Straže u Bjelovaru, Nezavisnost*, br. 5, 2. II. 1935., str. 5.

84 *Predavanje Jadranske Straže, Nezavisnost*, br. 9, 2. III. 1935., str. 2.; *Predavanje Jadranske Straže u Bjelovaru, Nezavisnost*, br. 10, 9. III. 1935., str. 4; *M.O.J. Straže u Bjelovaru, Nezavisnost*, br. 15, 13. IV. 1935., str. 3.

85 *Zbor članova željezničara Jadranske straže, Nezavisnost*, br. 5, 2. II. 1935., str. 3.

86 *Skupština organizacije Mlada Jugoslavija, Nezavisnost*, br. 8, 23. III. 1933., str. 5 – 6.

87 Do početka 1935. u Savskoj banovini bilo je 114 četničkih udruženja.

88 HDA, 1561., Građanske stranke za kotar Bjelovar, SDS, RSUP, SRH, kutija 1, 1947., elaborat *Struktura i biografija vodstva HSS i ostalih političkih stranaka na području grada Bjelovara i kotara Bjelovar (1935.-1947.)*, 33., 112. Vidi poimenično o nekim članovima četničke organizacije u Bjelovaru 112 – 113.

89 HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, Pov. II., br.4962/1935., Sresko načelstvo u Čazmi Kraljev. banskoj upravi Savske banovine, 18. XI. 1935.; Sreskom načelstvu u Čazmi – Molba dr. Ivše Roksančića, odvjetnika iz Čazme kojom on kao potpredsjednik odbora Četničkog udruženja u Čazmi moli raspust istog odbora Četničkog udruženja, 16. XII. 1935.

90 Jelić-Butić, Fikreta, *Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata (1934. – 1936.)*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 21., Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – FF press, Zagreb, 1988. Sresko načelstvo predlaže raspuštanje četničkog udruženja u Koprivnici 30. IX. 1935., str. 178. Zanimljivo da su članovi Pododbora četnika u Koprivnici uglavnom bili službenici na željeznici te su svi bili naoružani. Vidi i: *Za Kralja i Otadžbinu. Svečana zakletva članova novoosnovanog Četničkog Udruženja u Koprivnici, Podravske novine*, 22. IX. 1934.; *Posveta zastave četnika u Koprivnici, Podravske novine*, 13. VII. 1935.; *Manifestacije nacionalne svesti na severu naše otadžbine, Jugoslovenska straža*, Beograd, 28. VII. 1935., str. 1. u: Krušelj, Željko, *U žrnju državnog terora i ustaškog terorizma*, Hrvatski zemljopis – Naklada Dr. Feletar, Koprivnica, 2001., str. 234 – 235, 253 – 254. Prema prvom članku tada je uz »kruh, sol, nož i revolver« prisegnulo 56 novih članova četničkog udruženja na čelu s predsjednikom Dušanom Dadasovićem u prostorijama gradske vijećnice. Skup je pozdravio gradski načelnik dr. Branko Švarc, a u ime Banovinskog i Glavnog odbora četničkog udruženja iz Zagreba bio je nazočan Mijat Radović. Na kraju skupa upućen je pozdrav »Nj. V. Kralju, velikom četničkom vojvodi Kostu Pećancu i pred. Banov. Odbora četničkog Udruženja Grofu Miroslavu Kulmeru.«

vjetrogonje, besposlice itd., već trijezni i ozbiljni ljudi«. ⁹¹

Većina četničkih članova tada su bili članovi Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ). ⁹² Dio je četnika bio naoružan i uniformiran te su oni u svojim i okolnim selima dočekivali pojedine Hrvate, napadali ih i maltretirali. Prema elaboratu su četnici u bjelovarskom kraju bili dobro povezani sa žandarmerijskim stanicama koje su tolerirale njihove postupke. ⁹³

Svojim su djelovanjem četnici izazvali incidente te bili i »izazivani« prohrvatskim i prohaesesovskim poklicima, kao za vrijeme zadušnica pokojnom Stjepanu Radiću »Slava Radiću«, »Živio dr. Maček« ili pogrđama na račun »vlaškog« kralja i dinastije. Tako je nakon zbora HSS-a u selu Ivanjskoj na kojemu je govorio dr. Ivša Lebović, došlo u Narti do tučnjave između sudionika zbora HSS-a i pristaša četničkog udruženja, pri čemu je bilo dosta ozlijeđenih. ⁹⁴ Na te napetosti i incidente te »težak položaj« JRZ i četničkih organizacija u Bjelovaru i nekim bližim gradovima upozoravali su vladu u Beogradu i četnički vojvoda Kosta Pećanac i predsjednik Narodne odbrane Osječkog okruga Ivan Malinar. ⁹⁵

4.1. Kokinačke žrtve 1935.

U sukobima i napadima četnika na Hrvate dogodilo se i nekoliko ubojstava koja su duboko potresla bjelovarski kraj. Za vrijeme parlamen-

tarnih izbora 1935. godine četnici su u Ivanjskoj ubili omladinca Hrvata, a drugoga u Galovcu. U Narti je također u masovnoj tučnjavi između četnika i članova HSS-a ubijen jedan Hrvat. Pri tome se sumnjalo da je ubojstvo napravio Milko Crnojević, pripadnik četnika iz Narte, »jedan od poznatijih četnika na ovom području«. ⁹⁶ Četnici su napadali i viđenije ljude HSS-a u pojedinim selima. Tako je Stjepan Trnski, predsjednik mjesne organizacije HSS-a u Narti, dva puta fizički napadnut od »režimski nastrojenih Srba« i četnika, a nebrojeno su mu puta na kući razbijeni prozori i vrata. ⁹⁷ Tijekom izbora 1938. četnici iz Bjelovara napravili su niz nacionalnih provokacija širom okolice Bjelovara, »a sve to nekažnjeno od vlasti, ili, bolje rečeno, uz njihovu podršku«. ⁹⁸

Najveći sukob (incident) dogodio se 15. rujna 1935. tijekom crkvene svečanosti (proštenja) u selu Kokincu, nedaleko od Bjelovara, kada je skupina od 30 do 40 četnika izazivačkim držanjem i pucanjem iz pištolja izazvala nered. Nakon toga je jedan mještalin pokušao jednom četniku otrgnuti značku s likom kralja Aleksandra, a četnici su u pomoć pozvali žandare kojima su izjavili da su seljaci klicali: »Dolje kralj, dolje Jugoslavija, živjela samostalna Hrvatska!« Žandari su se sukobili sa seljacima i teže ranili dvojicu (Vinko Antolić i Anton Kovačević), koji su ubrzo od zadobivenih rana umrli u bolnici u Bjelovaru. Prema svjedocima žandari su ostavili dvojicu mladića da leže u jarcima, a da nisu poslali po medicinsku pomoć te su mladići iskrvarili.

Prema prvom izvješću (pismu) bana Savske banovine dr. Ive Perovića predsjedniku vlade Milanu Stojadinoviću ispada da su gotovo svi seljaci na crkvenoj svečanosti u Kokincu bili naoružani (pištoljima ili lovačkim puškama), da su provokirali žandare puškaranjem oko crkve i po vrto-

⁹¹ Udruženje četnika u Bjelovaru, *Nezavisnost*, br. 27, 8. VII. 1933., str. 3; *Održana glavna skupština Četničkog Udruženja, Nezavisnost*, br. 28, 15. VII. 1933., str. 2 – 3.

⁹² Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ) osnovao je kao jednu od najmlađih političkih stranka Kraljevine Jugoslavije Milan Stojadinović u kolovozu 1935. nakon raspada Jugoslavenske nacionalne stranke. Ta je stranka većim dijelom bila sastavljena od članova i simpatizera bivše Narodne radikalne stranke (NRS), kojima su se pridružili članovi bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije i Slovenske ljudske stranke. JRZ je pod vodstvom Milana Stojadinovića provodio politiku državnoga centralizma utemeljena na jugoslavenskom narodnom unitarizmu, prema kojem Slovenci, Hrvati i Srbi čine jedinstvenu jugoslavensku naciju. Usp. Regan, Krešimir, *Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939. – 1941.)*, *Studia lexicographica*, god. 1, br. 1, 2007., str. 218.

⁹³ HDA, 1561., Građanske stranke za kotar Bjelovar, SDS, RSUP, SRH, kutija 1, 1947., elaborat, 33.

⁹⁴ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, Pov. II., br. 4246/1935. UČ-PUB. Vjerojatno je da su i pristaše HSS-a izazivale članove četničkog udruženje raznim provokativnim pjesmama poput *Aleksandar u grobu se hladi, mladom Petru grobnica se gradi*.

⁹⁵ Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), 37. Fond Milan Stojadinović, telegram Koste Pećanca, predsjednika svih četničkih udruženja, i Ivana Malinara, predsjednika Narodne odbrane iz Osijeka, od 22. srpnja 1935.

⁹⁶ HDA, 1561., Građanske stranke za kotar Bjelovar, SDS, RSUP, SRH, kutija 1, 1947., elaborat *Struktura i biografija vodstva HSS i ostalih političkih stranaka na području grada Bjelovara i kotara Bjelovar (1935.-1947.)*, str. 113. Više o nasiljima četnika i žandara nad hrvatskim narodom za vrijeme izbora 1935. vidi u: Horvat, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu* (prettisak), Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 548 – 554.

⁹⁷ HRDABJ, Okružni sud Bjelovar, k II., 44/45., Izjava Stjepana Trnskog dana kod OZNE 10. VII. 1945., 44.

⁹⁸ HRDABJ, Velagić, Savo *Svjedočanstvo o zločinima okupatorskih i kvistlinskih vlasti nad stanovništvom općine Bjelovar 1941 – 1945.*, 1970. (suradnici Nada Gajić, Branko Milošak, Zvonimir Belavić), rukopis, str. 5.

vima, a nakon što su se na žandarsko upozorenje povukli, žandare su iznenada napali pištoljima dvojica mladića, koji su u pravom obračunu teško ranjeni i poslije preminuli u bolnici, dok su žandari ostali neozlijeđeni. Nakon toga su i ostali seljaci u bijegu pucali po žandarima pištoljima i lovačkim puškama, na što su žandari uzvratili. U izvješću bana Perovića četnici se (njih 30-40) i njihovo izazivačko ponašanje (pucanje iz pištolja) uopće ne spominju.⁹⁹ Izvješće bana Perovića dosta je nepouzđano, u njemu nije jasno navedeno da li su se žandari sukobili samo s dvojicom mladića ili još više hrvatskih seljaka. Ako su se sukobili s toliko naoružanih ljudi (najmanje desetak prema izvješću), prema njima neprijateljski raspoloženih, zašto se nisu povukli i tražili pojačanje iz Bjelovara? Isti je scenarij objavio i režimski list *Politika* iz Beograda, gdje se isto optužuju hrvatski seljaci za incident i napad na žandare pištoljima. Svi su navodi u *Politici* potpuno identični s pismom bana Ive Perovića Milanu Stojadinoviću.¹⁰⁰ Prema naknadnu (kratku i nejasnu) svjedočanstvu glavni je uzrok sukoba bilo pjevanje pjesme *Ustani, bane*, koju je počeo pjevati seljak Tomo Čulinović, na što je »žandarska patrola odmah zapucala« i ubila dvojicu mladića.¹⁰¹ Drugi navod spominje da su Vinku Antoliću i njegovu kolegi prišli za vrijeme blagdana Gospe Žalosne u Kokincu dvojica pravoslavaca (za koje se znalo da su četnici) te je jedan rekao da mu je ukraden pištolj i sumnjičio za to Antolića. Nastalo je komešanje i prepirka te uzvici sve dok žandar nije pripucao i ubio dvojicu hrvatskih mladića.¹⁰² No ta su svjedočanstva nastala naknadno, dosta vremena nakon samog događaja te nisu dovoljno vjerodostojna. Zbog ubojstva ove dvojice mladih Hrvata zavladao je ogorčenje hrvatskog stanovništva protiv bjelovarskih četnika. Četnici su nastojali sa sebe skinuti svaku odgovornost prebacujući krivicu na pristaše HSS-a. Ministarstvo unutarnjih poslova Savske banovine tim je povodom uputio jednog inspektora (dr. Ivo Mogorović) koji je proveo istragu kojom je dokazana odgovornost bjelovarskih

četnika za taj incident.

Anton Kovačević
(1911. – 1935.)

Vinko Antolić
(1910. – 1935.)

Prema izvješću inspektora Mogorovića četničko udruženje ima oko 500 članova iz grada i Bjelovarskoga kotara, a većina su seljaci. Izvješće pokazuje da su četnici nesumnjivo krivi za incident u Kokincu jer su »baš četnici bili ti, koji su prvi u večer toga dana oko 20 časova počeli pucati iz revolvera«¹⁰³ te zbog svojega izazivačkog ponašanja za vrijeme svečanosti i lažnim dojavama žandarima o povicima hrvatskih seljaka protiv kralja i Jugoslavije. Četnici »prije izazivlju incidente i siju neslogu i mržnju među građanstvom nego li što doprinose stišavanju strasti i normaliziranju prilika«, radi čega je predloženo raspuštanje udruženja.¹⁰⁴ Zanimljivo da u izvješću inspektora Mogorovića o odgovornosti žandara za ubojstvo dvojice mladića nema ni riječi iako to vjerojatno nije ni bilo u njegovoj mjerodavnosti. Ministar je to prihvatio i naredio banu Savske banovine da provede, što je i učinjeno 8. listopada 1935., a nakon nekoliko žalba i potvrđeno 12. studenoga 1935. I u odluci Kraljevske banske uprave Savske banovine na žalbu četničkog udruženja jasno stoji da je četničko udruženje, pododbor Bjelovar zabranjeno jer »prema ustanovljenju policijske vlasti – nije se u svom radu i djelovanju držalo propisa svojih pravila, nego su članovi toga pododбора svojim nedopuštenim postupcima ugrožavali red i mir, te izazivali negodovanje i ogorčenje

99 Vidi prilog 2.

100 Zvanično saopštenje o incidentima u Kokincu i Oriovcu, *Politika*, br. 9816, Beograd, 18. IX. 1935., str. 3.

101 Lebović, Stjepan, *Dr. Ivša Lebović i HSS u bjelovarskom kraju*, Bjelovarsko-bilogorska županija [etc.], Bjelovar, 2007., str. 45 (svjedočanstvo Ane Čulinović, rođ. Hajster).

102 Pavlić, Dražen, *Hrvatski križari*, Dunja, d. o. o., Zagreb, 2007., str. 23.

103 Vidi prilog 3. Izvještaj inspektora dr. Mogorovića Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine od 27. IX. 1935.

104 Jelić-Butić, Fikreta, *Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata (1934. – 1936.)*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 21., Zagreb, 1988., str. 176 – 177.

građanstva, čime se ukazala potreba da se u interesu javne bezbednosti tom pododboru zabrani svaki daljnji rad.¹⁰⁵

Time je četničko udruženje u Bjelovaru službeno raspušteno i zabranjen mu je rad.¹⁰⁶ I uz tu zabranu četnici u Bjelovaru nastavljaju s radom, iako više ne javno.¹⁰⁷

Nakon raspuštanja javljaju se inicijative za nova osnivanja četničkih udruženja u Bjelovarskom kotaru. Tako je u travnju 1936. pokrenuta inicijativa za osnivanje »novog pododbora četničkog udruženja« u Velikoj Pisanici, kojemu, unatoč izjavi da će to udruženje raditi samo »kulturno-prosvjetnu zadaću«, osnivanje nije dopušteno.¹⁰⁸ U rujnu 1937. Glavni odbor Udruženja četnika u Beogradu osniva mjesni četnički odbor u Bjelovaru, ali su vlasti Savske banovine ponovno zabranile njegov rad.¹⁰⁹

Bez obzira na to bjelovarski su četnici ipak nastavili svoje neslužbeno djelovanje sve do 1941. godine. Jedna od najaktivnijih četničkih organizacija u okolini Bjelovara bila je u Gudovcu, koja je osnovana 1935. godine ilegalno »te je ovdje dolazilo do čestih sukobljavanja između Hrvata i Srba. (...) Srbi su bili pod utjecajem JRZ-a, no tu se nalazio i određeni broj četnički orijentiranih Srba, koji su uz direktnu podršku režima bili pesnica velikosrpske politike u bjelovarskom kraju, te su često izazivali sukobe i šovinističke ispade, što je dovodilo da produbljava jaza između Hrvata i Srba toga kraja.« Prema Velagiću upravo je taj izazov od JRZ-a i četnika u Gudovcu stvorio takve uvjete koji su pogodovali daljnjem narastanju međunacionalne mržnje, što je dovelo do toga da se u Općinskom odboru HSS-a Gudovac i u postrojbama Hrvatske seljačke zaštite (HSZ) afirmirala i zauzela ključne pozicije proustaška opcija.¹¹⁰

Aktivnosti su četnika s vremenom počele poprimiti i javno obilježje, iako su formalno bile zabranjene. To se pokazalo i u prosincu 1940. prilikom proslave stvaranja jugoslavenske države, kada su u mimohodu nastupili i bjelovarski četnici u odorama. Tome je pridonosila od 1935. godine i prešutna podrška pojedinih predstavnika vojske, policije i upravnih vlasti u Bjelovaru, koji se ističu neprijateljstvom prema Hrvatima i pružanjem potpore četnicima. Zbog toga je raslo neprijateljstvo Hrvata prema vlastima i državi.¹¹¹

Ipak zabrana djelovanja onemogućila je masovnije i važnije aktivno djelovanje četnika u Bjelovaru i okolici. Tako se za vrijeme stvaranja Banovine Hrvatske i pokreta Srba »Srbi na okup« pod vodstvom Srpskoga kulturnoga kluba (SKK)¹¹² bjelovarski četnici ne uključuju u taj

rukopis, str. 4 – 8. Velagić zanimljivo primjećuje da u onim mjestima (mješovitog stanovništva) gdje je četnička organizacija bila jaka, također su jačale i postrojbe HSZ. O posljedicama takva stanja vidi u: Karaula, Željko, *Slučaj Gudovac 28. travnja 1941.*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 39, 2007., str. 196 – 207. U hrvatskoj historiografiji nije napisan ni jedan relevantan članak o Hrvatskoj seljačkoj zaštiti (HSZ) ili Hrvatskoj građanskoj zaštiti (HGZ). Neke osnovne podatke s kritičkim odmakom vidi u: Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.*, tom 1., Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984., poglavlje *Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita*, str. 175 – 180.; Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, II, JAZU, Zagreb, 1961., str. 109 – 110. O HSZ u Banovini Hrvatskoj vidi u: Boban, Ljubo, *Previranja na selu u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka*, zbornik radova, II, Institut društvenih nauka, Beograd, 1961., str. 244 – 246. HSZ formira se 1936. kao poluvojna organizacija hrvatskih seljaka te s vremenom postaje važan instrument vodstva HSS. Služila je za zaštitu ljudi iz vodstva HSS i osiguravala je stranačke zborove. Nakon sporazuma Maček-Cvetković iz 1939. HSZ dobiva znatan utjecaj u političkom životu Banovine Hrvatske. Osim pješačkoga dobiva konjanički, motorizirani i obavještajni odjel. Odlukom banjskih vlasti HSZ legalizirana je početkom 1940. godine. Boban spominje i teror i ubojstva HSZ nad nosiocima prijašnjeg režima, preko nezadovoljnika iz vlastitih redova do komunista. U HSZ bio je znatan utjecaj pripadnika ustaškog pokreta (prema Bobanu Frankovaca), ali i komunista. Prema nekim podatcima od osnivanja Banovine Hrvatske do veljače 1940. ubijeno je ili ranjeno oko 200 ljudi.

111 HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine (dalje: ZKRZ), kutija 751, Izvještaj o strijeljanju Srba u selu Gudovcu u toku okupacije.

112 Srpski kulturni klub (SKK) u Beogradu je potkraj 1936. osnovala srpska intelektualna, politička i gospodarska elita za društveni, kulturni i gospodarski razvoj Srba u Kraljevini Jugoslaviji. Nakon uspostave Banovine Hrvatske 26. VIII. 1939. SKK izvršio je reviziju programa te nastavio tijekom druge polovice 1939. djelovati kao najžešći kritičar unutarnje političke reforme započete Sporazumom Cvetković-Maček, da bi tijekom 1940. godine postao glavnim nositeljem protubanovinskog i protusporazumskog pokreta među jugoslavenskim Srbima koji su se ujedinili pod parolom »Srbi na okup«. Pokret je, djelujući na temeljima velikosrpske ideologije, otvoreno zahtijevao stvaranje velike Srbije na svim srpskim »povijesnim« prostorima, uključujući i dijelove Banovine Hrvatske koji su zbog povijesnih, geostrateških ili gospodarskih razloga trebali pripasti velikoj Srbiji. Više o tome vidi: Krešimir Regan, *Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska, Časopis za suvremenu povijest*, 40., br. 2., 2008., 397. – 423. Iz vizure srbijanske historiografije o SKK: Ljubodrag Dimić, *Srpski kulturni klub i preuređenje jugoslovenske države, Dijalog povjesničara-istoričara*, Zaklada Fridrich-Naumann, Pečuj, 2000, 359. – 376.

105 HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, Pov. II., br. 4246/1935.

UČ-PUB, Pretstojništvo gradske policije u Bjelovaru, 2. XI. 1935.

106 HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, Pov. II., br. 4246/1935.

107 Osnivanje pododbora Udruženja četnika u Velikoj Pisanici pokušano je u travnju 1936., ali Sresko (Kotarsko) načelstvo Bjelovar nije dopustilo njegovo osnivanje. HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, Pov. II., br. 2354/1936., 28. IV. 1936. Iako su osnivači isticali da će to udruženje imati samo »čisto kulturno-prosvjetnu zadaću«, ono nije dopušteno radi »izbjegavanja incidenata«.

108 HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, Pov. II., br. 2640/1936. Sresko načelstvo u Bjelovaru Kr. banskoj upravi, 28. travnja 1936.

109 HDA, Savska banovina, Pov. II., DZ, br. 27435/1937.

110 HRDABI, Velagić, Savo, *Svjedočanstvo o zločinima okupatorskih i kvilinskih vlasti nad stanovništvom općine Bjelovar 1941 – 1945*, 1970. (suradnici Nada Gajić, Branko Milošak, Zvonimir Belavić),

pokret bojeći se odmazde organa novoustrojene Banovine Hrvatske. Treba istaknuti da su Srbi u bjelovarskom kraju uglavnom pristaše SDS (odnosno Seljačko-demokratske koalicije), koja nije podržavala pokret Srpskoga kulturnoga kluba »Srbi na okup«.

Prema ocjeni Sreskog (Kotarskog) načelstva u Bjelovaru »među Srbima ovoga sreza vlada trezveno raspoloženje. Iako postoji kod pojedinaca izvjesna rezerviranost, a možda i neraspoloženje sa sadanjim stanjem, ipak se ta raspoloženja ne svode na neku separatističku srpsku akciju.« Osim Samostalne demokratske stranke (SDS), koja je jedina aktivna, pristaše su drugih skupina i stranaka »pasivni i u stavu iščekivanja«. Po mišljenju kotarskog načelnika parola za okupljanje Srba ne bi mogla imati uspjeha ako bi bila pokrenuta sa strane. Do toga bi moglo doći samo onda ako bi se dogodile kakve neopravdane mjere koje bi mogle utjecati na osjetljivost srpskog stanovništva.¹¹³

I u kratkom izvještaju Predstojništva gradske policije u Bjelovaru također se navodi da nije primijećeno postojanje pokreta za okupljanje Srba te da su pristalice JRZ »posve pasivni i u stanju iščekivanja«.¹¹⁴

U kotaru Grubišno Polje, gdje je bilo oko 40 % srpskog stanovništva, prema izvještaju *Sreskog načelstva* nije se pojavio pokret »Srbi na okup« niti zahtjevi za odcjepljenje. Slično je javljano i iz *Sreskog načelstva* u Garešnici te u Pakracu.

Prema izvještaju *Sreskog načelstva* u Daruvaru »ovdašnji Srbi rascijepani su u mnogo stranaka, i među njima (vođićima) postoji veliki antagonizam«. Sam pak srpski narod – širi narodni slojevi – uglavnom su apatični, obezglavljeni i dosad mirno čekaju daljni razvoj događaja. Pristalice JRZ »uglavnom se drže mirno«, a »najgori i najopasniji su ljotićevci i pristaše J.N.S. Ljotićevci, uporni i fanatici, ne zna se kojim putem i kako dobivaju Ljotićeve *Biltene*, koji siju otrov u narod.« I vođa samostalaca iz ovoga kraja »znade također da udari u srpske žice, pa izgleda da ni on nije odviše

oduševljen sporazumom. Bivši narodni poslanik i pristaša JRZ Tošo Radosavljević, trgovac i urednik lokalnog lista *Jugoslaven* deklarirao se kao Cvetkovićev pristaša. On je banu Šubašiću podnosio predstavke u kojima se žalio na postupanje prema Srbima. Tako u jednoj predstavi kaže da su Srbi u daruvarskom srezu lojalno pozdravili Sporazum, pa zatim nastavlja: »Pa ipak, od dana sporazuma pa do današnjega dana, Srbi u daruvarskom srezu osjećaju i vide gole činjenice, da je sav rad i u svim pravcima našega, a naročito nacionalnog života uperen protiv srpskog imena i Srba kao takovih.«¹¹⁵

ZAKLJUČAK

Pododbor Udruženja srpskih četnika »Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu« počeo je djelovati u Bjelovaru već polovinom dvadesetih godina 20. stoljeća. Nakon privremena prestanka rada ponovno je aktiviran 1933. godine pododbor »Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine«, tada u specifičnoj političkoj situaciji, kada se nazirao slom šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra te je zbog toga režim poticao osnivanje četničkih organizacija u Savskoj banovini radi jačeg učvršćenja svoje vlasti. U pododboru četničkog udruženja nalazili su se ugledni građani grada Bjelovara, uglavnom srpske narodnosti, nositelji režima na raznim lokalnim položajima u gradu, poput predstojnika gradske policije, upravitelja pošte do profesora bjelovarske Gimnazije ili pravoslavnog svećenstva. Članstvo je brojilo oko 500 ljudi. Snaga četničke ideologije u Bjelovaru i njegovoj okolici, bez obzira kolika je bila, nije proizlazila iz masovnosti udruženja, već iz autoriteta i podrške vlasti i utjecajnih režimskih ljudi. Osim Udruženja četnika u Bjelovaru su djelovale i druge organizacije unitarističkog profila, poput Jadranske straže i Narodne obrane. Uskoro su članovi četničkog udruženja počeli u okolici Bjelovara činiti razne incidente, izazivanja, pa i ubojstva.

Ubojstva hrvatskih seljaka za vrijeme parlamentarnih izbora 1935. godine u okolnim naselji-

113 HDA, fond 1363., Grupa XXI, Politička situacija, Srbi na okup, Izvještaj Sreskog načelstva u Bjelovaru, Odjel za državnu zaštitu banske vlasti, Pov. br. 489., 14. III. 1940.

114 HDA, fond 1363., Grupa XXI, Politička situacija, Srbi na okup, Izvještaj Predstojništva gradske policije u Bjelovaru, Pov. br. 549/1940., 13. III. 1940.

115 Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941*, Liber, Zagreb, 1974., str. 214 – 215. Isto u: Gaži, Franjo (ur.), *Vlatko Maček i stvaranje Banovine Hrvatske*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1991., str. 211 – 222.

ma grada Bjelovara, »Kokinačke žrtve« ubijene od pripadnika četničke organizacije i žandarmerije u Bjelovaru, razni incidenti i nasilja koje su četnici vršili nad hrvatskim stanovništvom, prisilili su vlasti na zabranu pojedinih četničkih udruženja u Savskoj banovini, pa tako i u Bjelovaru. Iako formalno ukinut, Pododbor Udruženja četnika u Bjelovaru nastavio je s radom, ali ne više s javnim djelovanjem. Tako se za vrijeme akcije Srpskoga kulturnoga kluba (SKK) u Bjelovaru ne javljaju važnije aktivnosti četnika i njihovih pristaša u prilog politike Kluba. No zabrana djelovanja četničkog udruženja bila je samo formalnost jer je ono i dalje ostalo u milosti vladajućeg režima.

Gledajući ukupnu sliku stanja u Kraljevini Jugoslaviji i Europi, treba reći da su žrtve u Kokincu bile zapravo samo povod ukidanju Pododбора Udruženja četnika u Bjelovaru i u cijeloj

Savskoj banovini. Pravi su se razlozi krili u nesuglasicama u političkom djelovanju i praksi između nove vlade Milana Stojadinovića¹¹⁶ i Glavnog odbora Udruženja četnika u Beogradu. Prema Jelić-Butić¹¹⁷ postojalo je više razloga za ta razilaženja, no od toga su najvažnija dva: Udruženje četnika u Savskoj banovini postajalo je sve više preprjeka Stojadinovićevoj vladi za novi kurs tolerantnije politike u Hrvatskoj, posebno prema HSS, jer su zulumi i ubojstva četnika zapravo najviše kompromitirali Stojadinovićevo vladu u javnosti, koja je na te slučajeve gledala kao djelo režima. S druge je strane važan bio i vanjskopolitički čimbenik jer se Stojadinović počeo vezivati politički i gospodarski za Treći Reich i fašističku Italiju, dok su četnici njegovali stare veze s Francuskom i podržavali Malu antantu.

PRILOG 1.¹¹⁸

KRALJEVSKA BANSKA UPRAVA SAVSKE BANOVINE
OTSEK ZA DRŽAVNU ZAŠTITU
Strogo Pov. broj: 677/34
11. decembra 1934.
ZAGREB

Predmet: četničko udruženje, organizacija i delatnost udruženja i članova

-Svima na ličnost-

KR. BANSKOJ UPRAVI—UPRAVNO ODELENJE II POV.
ŠEFU OTSEKA JAVNE BEZBEDNOSTI
ŠEFU INSPEKTORSKOG ODELJKA
UPRAVNIKU POLICIJE – ZAGREB
SRESKOM NAČELNIKU – SVIM
PRETSTOJNIKU GRADSKOJ POLICIJE – SVIMA
KOMESARU POGR. I ŽELJ. POLICIJE – SVIMA

¹¹⁶ Knez namjesnik princ Pavle povjerio je mandat za sastav nove vlade Milanu Stojadinoviću 23. lipnja 1935.

¹¹⁷ Jelić-Butić, Fikreta, *Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata (1934. – 1936.)*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 21., Zagreb, 1988., str. 151.

¹¹⁸ AJ, 37. fond Milan Stojadinović, Jugoslavenska radikalna zajednica u banovinama (1935. – 1939.), br. fascikla 14., 50.78

Ministarstvo Unutrašnjih poslova naredjenjem svojim Pov I. broj 56446/34 od 9. decembra 1934. dostavlja i naredjuje:

»Kod nas postoji Četničko udruženje sa lepim imenom i slavnom tradicijom iz doba nacionalne akcije za oslobodjenje i ujedinjenje koje se u početku sastojalo iz pravih četnika koji su ustvari učestvovali u pravim akcijama i borbama. Docnije pak ovo se udruženje proširilo tako, da je članom njegovim moglo postati svako lice koje se upiše i plati članarinu.

Ministarstvu je sa više strana skretana pažnja na nezgodan pa i na štetan rad pojedinih pododбора: da naoružani i u uniformama pojedini članovi pododбора na nedoličan pa i prijeteći način traže da se plati članarina i priloge za udruženja, ili da se takvim stavom nude na prodaju knjige i slike, da u mestima gde ima stanovništva različitog po plemenu i veri stvaraju četnike samo od jedne plemenske ili verske pripadnosti što izaziva plašnju ili suprotan stav na drugoj strani, da su negde naoružani upadali u javne lokale i vozove čak i sa dugim puškama i vršili neka pretraživanja i.t.d.

Sve to utiče na red i mir na osećaj zakonitost kod stanovništva na sprovođenje ideologije narodnog jedinstva i na ugled državne vlasti.

Čast mi je stoga umoliti Vas za shodna naredjenja područnim vlastima da se članovima ovog udruženja zabrani nošenje oružja ako za isto nemaju odobrenje nadležne vlasti po zakonu o držanju i nošenju oružja; da se zabrani rad pododбора gde oni imaju plemenski karakter i gde štetno utiču na slogu i jedinstvo stanovništva bez obzira na pleme ili veru; da se suzbija kupljenje članarine na prijeteći i nedoličan način kao i naturanje knjiga i slika i da se najstrožjoj odgovornosti podvrgava svaki eksces pojedinih članova udruženja.

Prednje se dostavlja svima na znanje i nadležnost, a svim podređenim prvostepenim policijskim upravama se naredjuje, da se u svemu u smislu prednjeg naredjenja postupaju i obraćaju potrebnu pažnju na rad ovih udruženja i kako se ona na terenu manifestiraju.

O dosadašnjim opaskama o radu ovih udruženja i kako se ona na terenu manifestuju, a bez obzira na ranije podnošenje izvještaja bilo po konkretnim slučajevima bilo u opšte, podneće sve spomenute prvostepene pomenute vlasti izvještaje najkasnije do 10. januara 1935. pozivajući se na ovo naredjenje, a bez pozivanja na druga ovdašnja naredjenja ili eventualne ranije svoje izvještaje.

Zamenik bana:
(potpis nečitljiv)

PRILOG 2.¹¹⁹

BAN SAVSKE BANOVINE

Zagreb, 16. IX 1935.

Gospodin Dr. Milan Stojadinović

Predsednik Ministarskog Saveta i Ministar inostranih poslova

Gospodine Pretsedniče,

Čast mi je izvestiti da je 15. o. m. u selu Kokincu sreza belovarskog bilo crkveno proštenje. Prisustvovalo je oko 700 lica. Pre podne za vreme mise nije bilo nikakvih nereda ni incidenata. Posle podne počeli su neki seljaci pod gostioničarskim šatorima da pevaju neke izazovne pesme kao: »Cigar pušim, Beograd rušim«, »Napred, napred Hrvate sokole na te Srpske lopove«, »Kralj Aleksandar u grobu se hladi, Kralju Petru sanduk se gradi« i klicali su »Živio Maček«, »Živio dr. Lebović«, »Dole Jeftičevci«,

119 AJ, 37. fond Milan Stojadinović, Jugoslavenska Radikalna zajednica u banovinama (1935. – 1939.), br. fascikla 14., 50.192., Pismo bana Savske banovine predsjedniku vlade Milanu Stojadinoviću, 16. IX. 1935.

»Dole izdajice«, a prema iskazu jednog lica pao je i poklik »Dole Jugoslavija«. Žandarmi na sve ovo nisu reagirali, već su sa strane iz vrtova promatrali šta se radi i zabeležavali imena odnosnih lica.

Oko 20 časova počela su neka lica da pucaju iz revolvera po vrtovima u blizini kapele. Na ovo je izašla žandarmska patrola od dva žandarma na ulicu (narednik Mitrović Nasta i privremeni žandarm Nikolić Danilo) da vide tko to puca i kad su prolazili kraj jedne šatre dobaci im seljak Šanteković Vinko iz Kokinca: »Naredniče, pazite dobićete batina.« Odmah iza toga čula su se dva hica iz dvorišta Kraljić Joze gdje je bila jedna gostioničarska šatra i 100 seljaka. Iz tog dvorišta istrčao je jedan mladić Pavlović Emil i natrčao na žandarme te im prijavio da su ga u dvorištu napala neka lica zbog toga što je na reveru imao značku Blaženopočivšeg Kralja Aleksandra i hteli su istu strgnuti navodeći zašto nosi tu sramotu. Žandarmi su ušli u dvorište i pitali tko je pucao, a prisutni seljaci samo su se smejali i nisu hteli ništa odgovarati. U to su se začuli opet neki revolverski pucnji iz susednog vrta i žandarmi vidjevši da je situacija dosta napeta pozvali su gostioničara da prestane točiti, da bi se ljudi razišli, a prisutne pozvali da se razidu. Neki seljaci poslušali su žandarme i otišli, ali mlađi nisu poslušali već su počeli trgati kolce s plotova i potrčali prema žandarmima. Žandarmi su pomalo potiskivali ove mladiće i kad se opet začula pucnjava iz susjednog vrta žandarmi su izašli iz tog dvorišta i ušli u taj vrt da vide tko to puca. U to je Kovačević Ante seljak iz Male Ciglene, redov 14. pešadijskog puka u Knjaževcu, sada na odsustvu do opoziva, otrgnuvši se od nekih seljaka koji su ga zadržavali potrčao prema žandarmskom naredniku sa revolverom i okinuo iz revolvera, ali se metak zaglavio u revolveru i metak nije opalio. Žandarmski narednik očekujući da će Kovačević ponovo pucati opalio je jedan metak koji je Kovačevića pogodio u bedro, a odavde je metak prošao kroz donji dio creva. Kovačević je pao na zemlju, a žandarmski narednik oduzeo mu je revolver. U to je odmah Antolić Vinko kovački pomoćnik iz Kokinca, inače sada u potkivačkoj školi u Zagrebu - a juče je došao na odsustvo u Kokinac - potrčao prema žandarm. naredniku i ispalio iz revolvera jedan metak koji je prošao kroz narednikovu kapu više čela, našto je narednik Mitrović Nasta ispalio i prema Antoliću jedan metak koji ga je ranio u bedro opet u visini trbuha od čega je Antolić pao na zemlju. Narednik je i njemu oduzeo revolver u kome su se nalazila još dva metka. U revolveru Kovačevića pronađene su dve ispaljene čaure i metak koji se zaglavio u cevi /oba revolvera bila su na bubanj/. Posle ovoga počeli su prisutni seljaci da begaju, ali su još neki ispalili još nekoliko metaka iz revolvera, a navodno i iz lovačkih pušaka prema žandarmima našto su žandarmi opet ispalili svaki po dva metka našto su se seljaci razbežali na sve strane u okolne kuće.

Ranjeni Antolić Vinko i Kovačević Ante preveženi su kolima od seljaka u bolnicu u Belovar, gde je Antolić Vinko u 2 časa izjutra, a Kovačević Ante u 11 časova pre podne umro.

Uhapšeno je do sada pet lica koja su sprovedena sreskom načelstvu u Belovar u cilju vođenja daljnjih izvida po ovom događaju. Sada je potpuni mir i red.

Sutra posle podne izvršit će se sudsko-komisijiski uviđaj i obdukcija, a nad Kovačevićem Antom izvršit će uviđaj vojne, pošto je isti još uvek vojnik.

Nadležne vlasti vode dalje izvide i potreban postupak.

PRILOG 3.¹²⁰

KRALJEVSKA BANSKA UPRAVA SAVSKE BANOVINE

Odsek za državnu zaštitu

POV-II-DZ-Broj: 49259

27. septembra 1935.

Zagreb

120 HDA, Savska banovina, Udruženje četnika, pododbor u Bjelovaru, zabrana rada – žalba, /Pov. II 4246/1935, 23. Isti dokument u: Jelić-Butić, Fikreta, *Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata (1934. – 1936.)*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 21., Zagreb, 1988., (dokument 16.), str. 176 – 177.

Predmet: Kokinac, srez Belovar, sukob između žandarmerije i seljaka

KR. BANSKOJ UPRAVI

Upravno odelenje II pov.

Zagreb

Dana 15. o. mj. došlo je u selu Kokincu, sreza belovarskog do sukoba između žandarmerijske patrole iz žand. stanice Nova Rača i seljaka, kojom prilikom su žandarmi izvršili upotrebu vatrenog oružja i teže ranili dvojicu mladića koji su od zadobivenih ozleda kasnije umrli.

Tim povodom gospodin Ministar unutrašnjih poslova naredio je, da jedan inspektor Ministarstva provede na licu mesta izvide i istragu.

Po izvršenju ovog naloga Ministarstvo unutrašnjih poslova aktom pov. I. broj 49790 od 25. septembra o. g. dostavlja i naređuje:

»G. Dr. Mogorović Ivo inspektor ovog Ministarstva koji je izviđao sukob između žandarmerije i naroda u Kokincu sreza belovarskog 15. o. mj. podneo je između ostaloga sledeći referat:

»Povodom događaja koji su se 15. o. mj. odigrali na crkvenom proštenju u Kokincu, srez bjelovarski, čast mi je podnijeti gospodinu Ministru i sledeći naknadni izveštaj:

Prilikom saslušavanja pojedinih građana po slučaju koji se je desio 15. o. mj. u Kokincu, mnogi tamošnji građani su mi se žalili na izazivačko držanje tamošnjih četnika. Na takovo držanje četnika žalili su mi se i neki građani iz Bjelovara, među kojima i tamošnji advokati gg. Dr. Lebović i Dr. Vinter.

Ti građani saopštili su mi da je i na dan 15. o. mj. u selu Kokincu bilo 30-40 četnika, kao i da su baš četnici bili ti, koji su prvi u večer toga dana oko 20 časova počeli pucati iz revolvera. Svakako stoji da je te večeri incident izazvan sa Emilom Pavlovićem, četnikom, kome da je neko nepoznati hteo skinuti značku Blaženopočivšeg Kralja Aleksandra sa grudi, kao i da je drugi četnik Palo Marić prvi taj slučaj potrčao da dostavi žandarmeriji. Najzad treba da su četnici i svi oni koji su izkazali da su 15. o. mj. u Kokincu preko dana padali poklici: »Dolje Kralj, dole Jugoslavija, živjela samostalna Hrvatska« međutim nije moglo biti utvrđeno i što izgleda potpuno neverovatno, dok se zna da je u neposrednoj blizini šatora Mersea, gde su ti poklici navodno padali, stajala žandarmerijska patrola koja nije ništa uredovala niti je ma koga za to prijavila.

Ma kako bilo, mogao sam da primetim da protiv tamošnjih četnika vlada veliko ogorčenje.

Udruženje četnika u srezu belovarskom postoji samo u gradu Bjelovaru i broji oko 500 članova. Ti četnici nisu samo iz Bjelovara, nego iz celog bjelovarskog sreza. Među tim četnicima nema ni jednog pravog četnika, na čelu im se kao predsednik nalazi prof. Aleksić.

Kako je četničko udruženje u Bjelovaru skalupljeno posle rata nema veze sa zadatkom pravih četnika, kako ono ima pre politički nego koji drugi karakter i kako tamošnji četnici pre izazivlju incidente i seju neslogu i mržnju među građanstvom nego li što doprinose stišavanju strasti i normalizovanju prilika u srezu, to sam mišljenja da bi Četničko udruženje u Bjelovaru u interesu reda, mira i opšte stvari, trebalo rasturiti.«

Povodom ovoga gospodin Ministar izvoleo je narediti da se četničko udruženje u Bjelovaru raspusti.

Čast mi je zamoliti Gospodina Bana za izvršenje i izveštaj.

PRILOG 4.¹²¹

UDRUŽENJE ČETNIKA

Za slobodu i čast otadžbine

15. oktobra 1935.

Pododbor Bjelovar

MINISTRU UNUTRAŠNJIH POSLOVA

Dr. ANTUNU KOROŠCU

Beograd

(...) U nedelju 15. X. t. g. bilo je u selu Kokinac crkveno proštenje. Među ljudima koji su tamo prisustvovali bio je i jedan mladić po imenu Pavlović Emil koji je na reveru od kaputa imao marsejsku spomenicu. Ljudi su toga dana kao što se uvek dešava na takvim skupovima pili mnogo alkohola. Jedan od pristalica Mačekovih zgrabio je značku sa prsiju Pavlovića i bacio je sa rečima: »Baci to govno!« Pavlović je to prijavio žandarmima i tako je došlo do gužve, pucanja sa obe strane i pogibije dvojice ljudi. Pavlović nije član četničkog udruženja niti je ikada bio. Pa i da je bio član ovog udruženja mislimo da do njega ne bi bilo nikakove greške da nije došlo do ovog zaista žalosnog i teškog događaja, jer zakonom ne stoji da su spomenice koje nose lik Kralja Viteza razlog za izazivanje. Pristalice Dr. Mačeka, Dr. Lebovića i Dr. Vintera prikazali su licu koje je vodilo uviđaj da su glavni krivci četnici. Inspektor Ministarstva Unutrašnjih Dela izgleda da je ova obaveštenja skroz lažna tendenciozna i podla primio kao istinita bez ikakove rezerve i ne preslušavajući predsednika ni ikojeg člana uprave četničkog udruženja u Bjelovaru. Izgleda da je na osnovu ovih lažnih izveštaja koje je inspektor dobio od naših protivnika, pala odluka o ukidanju našeg udruženja.

(...)

Verujemo u Vašu pravičnost i da ćete poraditi svim snagama da se donešena odluka ukine i da se dozvoli daljnji patriotski rad našega četničkog udruženja.

U očekivanju da će nam biti podeljena pravda, potpisujemo se za ukinuti pododbor s pozdravom

»Čuvaćemo Jugoslaviju!«

Sekretar

(potpis nečitljiv)

Predsednik

Aleksić Blažo, profesor
Gimnazije u Bjelovaru

PRILOG 5.¹²²

PRETSTOJNIŠTVO GRADSKE POLICIJE U BJELOVARU

Pov. broj: 1287-1935

Bjelovar, dne 2. novembra 1935.

O D L U K A

Povodom blagovremeno podnešene tužbe Četničkog udruženja – pododbor Bjelovar protiv odluke pretstojništva gradske policije Bjelovar od 14. oktobra 1935., pov. broj: 1192, kojom je pomenutom

121 HDA, Savska banovina, Udruženje četnika, pododbor u Bjelovaru, zabrana rada – žalba, Pov. II 4246/1935., 5. Ulomak iz pisma Udruženja četnika, Pododbor u Bjelovaru ministru unutrašnjih poslova Antonu Korošcu u Beograd, u kojem se spominje incident u Kokincu. U potpisu Blažo Aleksić, predsjednik Udruženja četnika, Pododbor Bjelovar.

122 HDA, Savska banovina, Udruženje četnika, pododbor u Bjelovaru, zabrana rada – žalba, /Pov. II 1287/1935., 14.

pododboru zabranjen rad – obnašla je kr. banska uprava savske banovine rešenjem od 26. oktobra 1935 Pov II broj: 4974 – napadnuti su odluku radi nedostataka formalno-pravne prirode oglasiti ništavom, time da se donese nova odluka:

Kojom pretstojništvo gradske policije Bjelovar na temelju paragrafa 67 Zakona o unutrašnjoj upravi odlučuje da se zabranjuje svaki daljnji rad Četničkog udruženja – pododbor Bjelovar.

R A Z L O Z I :

Četničko udruženje – pododbor Bjelovar prema ustanovljenju policijske vlasti – nije se u svom radu i delovanju držalo propisa svojih pravila, nego su članovi tog pododbora svojim nedopuštenim postupcima ugrožavali red i mir i izazivali negodovanje i ogorčenje građanstva, čime se ukazala potreba, da se u interesu javne bezbednosti tom pododboru zabrani svaki daljnji rad.

O čemu se obavješćuju:

1. Četničko udruženje – pododbor Bjelovar, na ruke predsednika gospodina Aleksić Blaža, profesora, time da protiv odluke pristoji pravo žalbe na kr. bansku upravu savske banovine u roku od 15 dana računajući od dana prijema odluke putem ovog predstojništva.

2. Nadstražar Trulec Adam nalogom, da ovu odluku izvrši i izvještaj podnese.

PRETSTOJNIK
GRADSKE POLICIJE
(potpis nečitljiv)

Summary

Chetnik and regime-supporting organizations in Bjelovar District during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/ Kingdom of Yugoslavia (special reference to the 1935 Kokinac victims)

Keywords: Bjelovar, Chetnik organizations, Great-Serbian ideology, incidents and conflicts

The paper is based on archival materials, books and newspapers showing the existence of guerrilla activity and associations in the City of Bjelovar and the District between 1925 and 1941. Although the Chetnik organization was officially banned in 1935, the Ministry of Internal Affairs gave a boost to the Chetniks to continue with their activities in Bjelovar. They glorified unitaristic Yugoslavism and Great-Serbian ideology by various incidents, even murders.